

«Voces paginarum»

Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*

Balogh József

Körper und Stimme leihet die Schrift dem stummen Gedanken.
Durch der Jahrhunderte Strom trägt ihn das redende Blatt.

Schiller

I. A PROBLÉMA.

Lukiánosz egy Kr. u. 170 körül írt pamfletjében „a tanulatlan könyvgyűjtő” ellen fordul, aki válogatás nélkül vásárolja a kopott, szüette könyveket, anélkül, hogy tartalmukról csak sejtelve is volna:

Ám tegyük fel, – írja – hogy meg tudod különböztetni, amit Kallinosz oly szépen s a híres Attikosz annyi gonddal írt: mit érsz, csodaember, kincseddel [könyvtáráddal], mikor nem érted, mi a szép benne s épp oly kevésbé élvezheted, mint ahogy nem gyönyörködhetik a vak ember kedvese szépségében? Hiszen látod te tágranyílt szemeddel a könyveket, bizony Isten, csömörlésig látod és egy s más nagysietve olvasol is bennök, s közben szemed megelőzi szájadat. De nékem ez nem elég, ha nem látod át minden egyes részlet helyességét vagy hibáját és nem érted az egésznek velejét, a szavak módját-rendjét... (Adv. ind. 2.)¹

* „Voces paginarum” – „A lapok hangjai”. Megjelent Budapesten, 1921-ben a Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda kiadásában. A szöveget szó szerint, a korabeli helyesírásnak megfelelően közöljük.

Az eredetiben szereplő görög, latin, angol, olasz, francia és német idézetek fordítása *Ábrahám Zoltán* munkája. A magyar fordítást szögletes zárójelben [* *], a megfelelő idegen nyelvű szöveg után helyeztük el.

I ob σὺ δε ἀνεωγμένους τοῖς ὀφθαλμοῖς κωλύοις τὰ βιβλία νῆ Δία κατακόρως καὶ ἀναγιγνώσκεις ἔνια πᾶνυ ἐπιτρέχων φθάνοντος τοῦ ὀφθαλμοῦ τὸ στόμα. (A Kpr.)

A fordító megjegyzése: 1. Ahol lehetséges, a bevett magyar fordítást idézem. 2. A görög nevek átírásában a Kemény-féle hagyományt követem, ami megegyezik a Kapitánffy-féle görög–magyar szótár átírási módjával.

Ha tehát a tanulatlan könyv-snob hangja nem ér a szeme nyomába, a műveltebb ember nyilván úgy olvasott, hogy szem és hang párhuzamosan követte az írást: vagyis a művelt ember Lukiánosz idején fennhangon olvasott. Wieland, aki 1788–99 közt Lukiánosz műveit németre fordította, felismerte az öt szóban rejlt problémát s egy lapszéli jegyzetében ezt írja:

Diese Stelle beweist, dünkt mich, deutlich genug, dass die Alten (wenigstens die Griechen) alle Bücher, die einen Wert hatten, laut zu lesen pfl egten und dass es bei ihnen Regel war, ein gutes Buch müsse laut gelesen werden. Diese Regel ist so sehr in der Natur der Sache begründet, und daher so indispensabel, dass sich mit bestem Grunde behaupten lässt, alle Dichter und überhaupt alle Schriftsteller von Talent, und Geschmack müssen laut gelesen werden, wenn nicht die Hälfte ihrer Schönheiten für den Leser verloren gehen sollen. (Neuausgabe v.H. Floerke München, G. Müller, 1911. Bd. V. S. 75. Anm. 3.) [*„Ez a hely, úgy látom, elég világosan bizonyítja, hogy a régiek (legalábbis a görögök) minden értékes könyvet *fennhangon olvastak*, és szabály volt náluk az, hogy a jó könyvet hangosan kell olvasni. Ez a szabály annyira a dolog természetén alapul, s ezért annyira elkerülhetetlen, hogy a legjobb okkal állítható: minden költőt s egyáltalán, minden író, akinek tehetsége és ízlése van, hangosan kell olvasnunk, ha nem akarjuk, hogy a bennük található szépség fele az olvasó számára veszendőbe menjen.”*]

A tudomány Wieland jegyzetét mai napig nem vette észre, de a Lukiánosz-mondatot sem értette meg (1898-ban újra föl kellett fedezni) és a hangos olvasás problémájára is csak száz évvel utóbb lett figyelmes Nietzsche, aki (ismét csak egy jegyzet egyetlen mondatában) 1885-ben ezt írja:

Welche Marter sind deutsch geschriebene Bücher für den, der das dritte Ohr hat!... Wie wenig der deutsche Stil mit dem Klange und mit den Ohren zu tun hat, zeigt die Tatsache, dass gerade unsere guten Musiker schlecht schreiben. Der Deutsche liest nicht laut, nicht fürs Ohr, sondern bloss mit den Augen, er hat seine Ohren dabei ins Schubfach gelegt. Der antike Mensch las, wenn er las – es geschah selten genug – sich selbst etwas vor, und zwar mit lauter Stimme, man wunderte sich, wenn jemand leise las und fragte sich insgeheim nach Gründen. Mit lauter Stimme: das will sagen, mit all den Schwellungen, Biegungen, Umschlägen des Tons und Wechseln des Tempos an denen die antike öffentliche Welt ihre Freude hatte. (Jenseits von Gut und Böse 247. jegyzete. N's. Werke, Taschenausg. Leipzig, 1916. Bd. VIII. S. 215.) [*„Micsoda kinszenvedés a németül írott könyv annak, akinek megvan az a bizonyos harmadik *füle!* [...] Hogy a német stílusnak milyen kevés köze van a hanghoz és a fülhöz, mutatja az a tény, hogy éppen jó muzsikusaink írnak rosszul. A német nem hangosan olvas, nem a fül számára, pusztán a szemével: a füleit közben a fiókba rakta. Az antik ember, ha olvasott – elég ritkán történt – *felolvasott magának, méghozzá emelt hangon; elcsodálkoztak, ha valaki halkan olvasott, s titkon törték a fejüket az okán. Emelt hangon: ez annyit tett, hogy a hangsúlynak mindazzal a hullámozásával, hajlásával, átcsapásával és tempóváltásával, amelyben az antik nyilvános világ az örömét lelte.*” 246/247. Töredék. In *Túl jón és rosszon*. Tatár György fordítása, Budapest: Ikon 1995.*]

Nietzsche jegyzete a Wielandénak sorsára jutott: a problémát senki szemügyre nem vette, sőt hosszú éveken át a „Jenseits von Gut und Böse” olvasóinak nyilván az is érthetetlen volt (ha ugyan törte valaki ezen a fejét), mire célzott Nietzsche, mikor azt írta: „man wunderte sich wenn jemand leise las und fragte sich nach Gründen”. Ma már tudjuk, hogy ezek a szavak szent Ágoston Konfesszióinak egy helyére vonatkoznak, amely azóta – Nietzschtől függetlenül – híressé vált, sőt a problémának „locus classicus”-a lett.

Szent Ágoston 384-ben (két évvel megtérése előtt) Milanóba kerül; a manichéizmus tévedéseivel leszámolt, de még korántsem katolikus keresztény. A nagy milánói püs-

pöknek, szent Ambrusnak buzgó hallgatója lesz. A nagy prédikátorban a rétor elsősorban a szónok érdeklő, de Ambrus nagyszerű szavai a hit alapjait is megvetik Augustinus szívében. Filozófiai műveltség, szektárius hagyományok, gyermeki kegyelet, de főként derengő hit küzdenek itt egymással. Augustinus csak azt áhítja, hogy Ambrusnak kétséget előadhassa, de éppen erre nem nyílik alkalom:

Még nem sóhajtoztam s nem kértem, hogy jöjjél segítségemre, hanem a lelkem gondja a keresés-kutatás volt és nyugtalanul vágytam a vitatkozásra. Ambrosiust magát pedig a világ mértéke szerint boldog embernek tartottam, mert nagy hatalmasságok annyira megbecsülték: csupán a nőtlen élete látszott terhesnek. De hogy mily reményei voltak, hogy nagy állásának kísértései ellen mily küzdelmet kellett vívnia és balsorsában mi volt a vigasztalása, hogy rejtett szája, amit a szívében hordott, a Te kenyeredből mily édes örömeiket élvezett, nem gyaníhattam s magam soha nem tapasztaltam. De ő sem tudott izgalmamról s veszedelmem mélységét nem ismerte. Mert nem kérhettem meg tőle, amit akartam, mivel fületől és szájától az ügyes-bajos emberek egész tömege választott el, akiknek gyámolatlan-ságukban szolgálatára volt. Abban a rövid időben pedig, amit nem töltött ezekkel, vagy testét üdítette fel azzal, ami az élet fenntartására szükséges, vagy lelkét olvasással. De amikor olvasott, szemei a lapokon jártak, elméje az olvasottak értelmébe hatolt, a hangja azonban és a nyelve pihent. Gyakran, amikor ott voltunk, – mert senkinek sem volt tilos a belépés és nem volt szokás, hogy az érkezőket bejelentés, – így láttuk őt, amint némán olvasott és soha másként. Hosszasan ültünk ott, csöndben, – ki mert volna terhére lenni, mikor így elmerült olvasmányába, – aztán elmentünk és találgattuk: hogy abban a rövid időben, amit elméje felüdítésére sikerült fordítania, nyilván békén akart lenni a mások bajának lármájától s nem óhajtotta, hogy figyelmét más vonja el. Talán attól is tartott, hogy a szaván csüggő, figyelmes hallgatónak kénytelen lesz egy s más helyet, ahol az író, akinek művét olvasta, kissé homályosabban fejezte ki magát, megmagyarázni s néhány nehezebb kérdéstről vitázni s ez a munka aztán annyi időt von el, hogy kevesebb könyvet olvashat, mint akarja. Bárha az is, hogy hangját, – amely könnyen elrekedt, – kimélje, elegendő ok lett volna a némán olvasásra. De bármi szándék-al tette is ezt, biztosan jó szándék volt. (Conf. VI. 3.)²

Az antik stílusproblémák első rendszeres feldolgozásában, Eduard Norden nagy „Antike Kunstprosa”-jában (1898) végre tudományosan is megállapítást nyert a „hangos olvasás”. A mű bevezetésében Norden a többi közt arról ír, hogy az ókori ember mily mértékben volt fogékony az élőszó szépsége iránt; ezzel kapcsolatosan utal a fent idézett szent-ágostoni helyre, amelyre Otto Seeck hívta fel figyelmét:

Eine vielleicht wenigen bekannte Tatsache ist es – olvassuk itt – dass man in Altertum laut zu lesen pflegte. Über derartige Dinge, die in den Augen der Menschen, die sie treiben, selbstverständlich sind, pflegt eine Tradition zu fehlen und so ist es denn in diesem Falle auch bezeichnend, dass an der *einzig* Stelle, an welcher diese Sache erwähnt zu werden

² Sed am legebat, oculi ducebantur per paginas et cor intellectum rimabatur, vox autem et lingua quiescebant, saepe, cum adessemus – non enim vetabatur quisque ingredi aut ei venientem nuntiare mos erat – sic eum legentem vidimus tacite et aliter nunquam sedentesque in diuturno silentio – quis enim tam intento esse oneri auderet? – discedebamus et coniectabamus eum parvo ipso tempore, quod reparandae menti suae nanciscebatur, feriatum ab strepitu causarum alienarum nolle in aliud avocari et cavere fortasse, ne audire suspensus et intento, si qua obscurius posuisset ille quem legeret, etiam exponere esset necesse aut de aliquibus difficilioribus dissertare quaestionibus atque huic operi temporibus impensis minus quam vellet voluminum evolveret, quamquam et causa *servandae vocis*, quae illi facillime obtundebatur, poterat esse iustior tacite legendi. Quolibet tamen animo id ageret, bono utique ille vir agebat.

[*A fordító megjegyzése: a lábjegyzet a főszöveg „de amikor olvasott...” kezdetű részétől a bekezdés végéig terjedő résznek felel meg. A fordítás Balogh József munkája: Szent Ágoston *Vallomásai*. I–II. Budapest, Franklin, 1943.*]

scheint, von dem leisen Lesen eines Mannes, als einer Abnormität gesprochen wird, wodurch die Stelle für uns um so lehrreicher und beweisender ist. (6. 1.) [*„Talán kevesek számára ismert tény, hogy az ókori ember általában hangosan olvasott. Az olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyek a többség szemében maguktól értetődőknek látszanak, általában nem is marad fenn hagyomány; így hát ebben az esetben az is jellemző, hogy az egyetlen helyen, ahol úgy látszik, erről a dolgról, vagyis egy ember csendes olvasásáról történik említés, mint abnormitásról esik szó róla, mi által is a hely számunkra annál tanulságosabb és annál nagyobb a bizonyító ereje.”*]

1898-ban tehát a hangos olvasás még csak egyetlen adattal volt bizonyítható. Husz év alatt – bár a jelenség természete a rendszeres kutatást kizárta – a bizonyító helyek száma megszorodott. 1906-ban Siegfried Sudhaus egy rokonjelenségről, a hangos imáról írt dolgozatában (Archiv f. Rel. Wiss. IX. 190. k.) tett közzé néhány adalékot. Az Antike Kunstprosa II. (1909.) és III. (1915.) lenyomatában Norden a vele időközben közölt bizonyító helyeket sorolja fel. Mindez azonban vajmi kevés. Az a 15–20. antik írókból vett részlet, amelyet eddig publikáltak, különböző értékű és bizonyító ereje is más és más.

Első ízben kísérlem itt meg, hogy mindazt, amit erről a sajátságos jelenségről tudunk, összefoglaljam s megtoldjam a magam adataival, amelyeket 1913 óta gyűjtöttem.³ A kérdések, amelyekre a dolgozatban a választ keresem, ezek:

bizonyítható-e, hogy az ókorban mindazt, amit ma önmagunknak némán olvasunk, fennhangon olvasták?

mennyiben terjeszthető ki ez a jelenség a középkorra?

feltehető-e, hogy ebben a korban az írás is hangos művelet volt?

mi e sajátságos jelenségnek a magyarázata?⁴

II. A BIZONYÍTÓ HELYEK.

Ha végignézzük az antik és középkori írókból vett két tucat idézetet, amelyek már eddig is ismeretesek voltak, vagy amelyek e cikkben közöltetnek első ízben, egészen sajátságos olvasó-író alakok elevenednek meg előttünk. Helyes Norden megjegyzése, hogy olyan dolgokról, amelyek a kortársak szemében természetesek, rendszerint hiányzik a hagyomány. Ennek következménye, hogy a hangos olvasást elsősorban olyan helyekkel bizonyíthatjuk, amelyek abnormitásokról emlékeznek meg, olyan esetekről, amikor valakit különös okok bírtak rá, hogy az általános szokástól eltérően némán olvasson, vagy mikor valakit a hangos olvasás folyamatosságában egy s más körülmény meggátolt. Fentebb rámutattunk, hogy éppen ezek az esetek irányították a problémára a tudomány gyöelmét.

³ Az eddig is már ismert bizonyító helyek idézése alkalmával mindig megjelölöm, hol közöltettek régebben. A kpr.: Norden Antike Kunstprosjának Nachträge-it jelenti, SS pedig Siegf. Sudhaus fentidézett cikkére utal. E két jegyzet egyébiránt a kérdés egész eddigi irodalma.

Am a bizonyító helyek, amelyeknek provenienciája nincs feltüntetve, a magam gyűjtéséből származnak és e helyen közöltetnek első ízben.

⁴ E helyen rovom le hálás köszönetemet egykori tanárainak: Norden Eduard dr. úrnak, a berlini egyetem tanárának, aki adatgyűjtésemet 1913 óta szüntelen figyelemmel kísérte, első adalékaimnak az Antike Kunstprosa-ban helyet adott és e dolgozat megírására buzdított, valamint Némethy Géza dr. egyet. tanár úrnak, aki e dolgozatot kéziratban elolvasni szíveskedett.

Láttuk már sz. Ambrust, aki szobájában ül és – megmagyarázhatatlan okokból, talán torokbaja miatt – némán olvas; ügyes-bajos emberek járnak ki s be, áhítattal állnak meg egy percre, mikor az olvasmányába merült püspököt megpillantják, hogy aztán távoztukban meghányják-vessék egymás közt ezt a – számukra oly csodálatos – jelenséget, amelyet egy szemtanu: sz. Ágoston jegyzett fel számunkra. De maga sz. Ágoston is élete fordulópontján: megtérése perceiben, hallván a szózatot: vedd és olvasd, – némán fut végig a Biblia ama versén, amelyre éppen pillantása esik: „arripui (codicem), aperui et *legi in silentio capitulum, quo primum coniecti sunt oculi mei*”. [*„Megragadtam, s fölnyitottam és *elolvastam némán* a szakaszt, amelyre legelőbb esett pillantásom” (Szent Ágoston *Vallomásai*. Balogh József ford. Budapest: Franklin, 1943).*] (Conf. VIII. 29.)⁵ Sz. Ágoston hangját az izgalom vágja el ebben a sorsdöntő percben, nazianzi sz. Gergelyét egy megrázó élménnyé vált olvasmány. Valahányszor csak Jeremiás siralmaid olvasom – írja magáról Or. 6. e. 18. (Migne I. 191.) – elakad a hangom.

ἐγὼ γοῶν ὁσάκις ἂν ταύτην ἀναλάβω τὴν βίβλον καὶ τοῖς θρήνοις συγγίνομαι ἄ συγγίνομαι δὲ ὁσάκις ἂν εὐημερίαν σωφρονίσει εἰθελήσω τῷ ἀναγνώσματι, ἄ ἐγκόπτομαι τὴν φωνήν. [*„Nekem legalábbis, ahányszor csak felemelem a könyvet, zokogás vesz rajtam erőt – s ez mindig bekövetkezik, amikor csak az olvasással, ha jól megy a sorom, emlékeztetni akarom magam az ellenkező lehetőségre is –, és elakad a hangom.”*]⁶

Láttuk fentebb Lukíanosz könyvsnobját, akinek hangja nem ér a szeme nyomába, – vagyis akadozva olvas – de Szokrateszról is feljegyezte a hagyomány, hogy ilyen nehézségekkel küzdött: írás-olvasás közben nevetségesen dadogott, mint a gyermekek.

...ἀλλ’ εἶναι γελοῖον, ὅποτε δε δεῖο ἢ γράψαι ἢ ἀναγνῶναι, βατταρίζοντα, ὥσπερ τὰ παιδιά. [*„...de nevetséges volt, amikor írnia kellett vagy felolvasnia, mert akkor gyermek módjára dadogott.”*] (Theodoretus, *Græcar, affect. curatio*. I. 29. ed. Ræder, p. 13.)

A némán olvasás különös esetét említi Suetonius Augustus-életrajzában (39). Augustus bizonyos „igazoló-eljárást” rendszeresített: a lovagok egy bizottság – Augustus és tíz szenátor – előtt tartoztak megjelenni és beszámolni viselt dolgaikról. A bizottság büntetéseket vagy megrovásokat osztott. A megrovás legenyhébb neme az volt, hogy a vétkesnek írotáblát adtak a kezébe, amelyre hibái voltak feljegyezve és amelyet nyomban némán kellett elolvasnia.

Impetratique a senatu decem adiutoribus unum quemque equitum rationem vitæ reddere coegit atque ex imprebatis alios pœna, alios ignominia notavit, plures admonitione sed varia. Lenissimum genus admonitionis fuit traditio coram pugillaribus, quos *taciti et ibidem statim* legerent; notavitque aliquos quod pecunias louioribus usuris mutuati grauiore fœnore collocassent. [*„A senatus tagjai közül kiválasztott tíz ember közreműködésével

5 Szent Ágoston Konfesszióiról szóló dolgozatomban („Vasa lecta et pretiosa” Bpest, Franklin, 1918.) bővebben foglalkozom e részlettel. „Így a „tolle lege” [*vedd fel és olvasd*] világtörténetivé vált nagy jelenete nemcsak a vallásos konverzió beteljesülése, hanem a formális megtérésnek [= Augustinus eltávolodása a tradicionális irodalmi műveltségtől] is szinte szimbólikus záróköve lett. Augustinus egész eddigi életének tartalma a szónoki forma kultusza volt; ennek a kultusznak a tárgya s az eszköze: a szó. Nemcsak egy mélyen – műveltségében és ízlésében – gyökerező ideál ritusa, hanem *egy még mélyebben – az öntudat alatt – fészkelő szokás szakad meg folytonosságában, amikor szent Ágoston a tolle lege percében az apostol igéit némán olvassa*. A régi ideál helyébe új lép: nem *verba* [*szavak [nyilván: ’élőszó’*], hanem *sententiae*, nem *lingua exercitata* [*tkp beszéd, azaz ’a nyelv gyakorlatoztatása’*], hanem *cor castum* [*tisztá szív*], nem a hang, hanem az érzés vezet az új birodalomba: *nouit non esse uocem ad aures dei nisi animi affectum* [*(a hívő) tudja, hogy isten csakis a lélek érzését hallja meg, nem a kimondott szót.*]. De catech. rud. 9. I. (II. 1.)

6 A Kpr.; a helyre R. Gottwald figyelmeztette Nordent.

minden lovatgót kénysszerített, hogy adjon számot életéről; a megrovást érdemlők közül némelyikre pénzbüntetést rótt, másokat megbélyegzett, ismét másokat különféle figyelmeztetésekben részesített. Az effajta intelem legenyhébb válfaja az volt, hogy átadott egy írást, s azt a kiszemelt lovatgót *halkan*, csak magában, *de ott a helyszínen* köteles volt elolvasni. Egyik-másik azért kapott megrovást, mert olcsó kamatra pénzt vett kölcsön, hogy aztán magasabb összegért továbbadja.” In *Caezarok élete*, Kis Ferencné ford. Budapest: Európa, 1964.*] (Suet., Cæs. Oct. Aug. 29.)

Hogy a *taciti*-t külön kiemeli Suetonius, világosan bizonyítja, hogy a normális olvasás hangos volt. Nyilván a kímélet egy neme, hogy a bűnlajstromot, amelyet az ítélkező tanács tagjai természetesen ismertek, a vádlott mégis némán olvashatta el: *taciti* [*némán*], minthogy a legenyhébb, és *statim* [*azonnal*], minthogy büntetés volt.⁷

Horatius egy helyen – Sat. I. 6. 122. – külön kiemeli, hogy „néki a néma olvasásban telik öröme”:

ad quartam iaceo, post hanc vagor aut ego lecto
aut scripto, quod me tacitum iuuet unguor olivo.
[*„Fekszem egész tízig, majd kószálok, s irogatva,
olvasgatva időzöm. A testem drága kenettel
dörzsölöm.

(In *Horatius összes művei*. Bede Anna ford. Budapest: Európa, 1989.)*]

A magyarázónak ez a jegyzete: „*tacitum*: gemeint ist, dass Horaz während seinen Studien von niemand gestört wird” [*„*tacitum*: arra utal, hogy Horatiust senki sem zavarja”*] (L. Müller) vagy az ilyen fordítás: „was im Stillen mich belustigt” [*„Ami nekem nyugalomban örömet okoz”*] (Wieland) értelmetlen.⁸

Egy másik szatirában a néma olvasásnak sajátyszerű, finoman motivált esetével találkozunk. A II. könyv 5. szatirájában Tiresias körülményes tanácsokkal látja el Ulixest, miként kell „züllött vagyoni viszonyokat” egy dús örökség segítségével „rendezni”; az oktatás során kétszer esik szó a megváltó végrendeletéről. Egyszer általánosságban: ha alkalmad nyílik is rá – úgymond Tiresias, – hogy a végrendeletet, amely gazdaggá tesz majd, megismerd, hárítsd el magadtól, de úgy, hogy belébandzsíts és a legfontosabbat kiragadd belőle: ott áll-e neved a „második sorban” (az örökösök közt); sebes pillantással győződj meg róla, vannak-e társaid az örökségben?

qui testamentum tradet tibi cumque legendum
abnuere et tabulas a te removere memento,
sic tamen ut limis rapias quid prima secundo
cera velit versu, solus multisne coheres
veloci percurre oculo. (51–55.)
[*„Bárki is adja neked végrendeletét, hogy olvasd
légy okos és add vissza a táblácskát, utasítsd el,
közben azért sandítsd bele, hogy mit mond a legelső

⁷ SS.

⁸ E horatiusi hely kapcsán Sudhaus még Dracontius következő soraira utal:

Sed ne maesta canens concludat carmen amoris
Post hæc vota parens quid sit factura Dione,
Murmuret os tacitum, Carales cum coeperit iri.

[*„Am hogy ne szomorúan énekelve érjen véget a szerelmi költemény,
feltárván, hogy e fogadalmak után mit fog tenni Dione,
mondja el némán a száj...”*]

(„Ein bezeichnender Ausdruck, den Drac. von seiner dichterischen Production gebraucht.” Sudhaus. [*„Sokat mondó kifejezés, amely Dracontius költői képességeiről árulkodik”*])

lap kettes sora: egymagad állsz, vagy több örökös van?
fusd át gyors pillantással."

(In *Horatius összes művei*. Bede Anna ford. Budapest: Európa, 1989.)*]

Nyilvánvalóan valamely megtörtént esetre céloz Horatius, mert az ötletére alább még egyszer visszatér. Most már szemünk elé állít egy olyan jelenetet, aminőre a fenti tanácsok szóltak. Az örökségvadász (Nasica) nagy rábeszélésre végül mégis kezébe veszi a végrendeletet, n é m á n fut végig rajta és látja, hogy – kisémmizték.

...tabulas socero dabit atque
ut legat orabit; multum Nasica negatas
accipiet tandem et tacitus leget, invemetque
nil sibi legatum praeter plorare suisque (66–69.)
[*„Ekkor a vő – végrendeletét odaadja kezébe
Kéreti egyre magát Nasica, de végül is érte
nyúl, és míg olvassa magában, látja, hogy órá
és az övéire mást nem testált az, csak a sírást...”

(In *Horatius összes művei*. Bede Anna ford. Budapest: Európa, 1989.)*]

Az előbbi idézet az utóbbit magyarázza: a „limis oculis rapere” és a „veloci oculo percurrere” végül is a *tacite legere* [*némán olvasni*] akciójában egyesül. A szélhámós előbb kéreti magát, majd elfogadja a viasztáblát, de közömbösséget színlel és csak később – egy kedvező pillanatban – villámgyors pillantással (amelyre annyira készült, hogy csak a lényegeset látja) szinte „belémarkol” (rapit) az írásba; ismert színpadi jelenet ez, amelyből az antik ember azt tartja a legsajátságosabbnak és a legjellemzőbbnek, ami nekünk fel sem tűnik, hogy – n é m a.⁹

Az itt felsorolt esetekben a hangos olvasást valamely okból a n é m a (akadozó, szakgattott, dadogó) olvasás váltotta fel.¹⁰

Ez eseteknek pendantja két jelenet, amelyben a hangos olvasás ellenkezőleg *szenvédélyes recitációvá* emelkedik. Az egyiket sz. Ágoston Konfesszióiban találjuk, amelynek már két bizonyító-helyet köszönünk, a másikat nazianzi sz. Gergelynél.

Augustinus megtérése után szent anyjával és a hívő Alypiussal egy barátjának birtokára, Cassiciacumba vonul vissza: itt – ebben a mélyen vallásos környezetben – olvassa először Dávid zsoltárait. Ágostonban tovább él a költő, a filozófus, a rétor. A *költőt* megdöbbenti ennek a költészetnek egészen újszerű szépsége. A zsoltárosnak Istennel való párbeszéde a *dialektikust* lelkesíti fel. A *rétor* pedig szónoklatnak érzi Dávid imáit: az egész világhoz szóló szimbolikus önéletrajz egy nemének, amely az ő sorsát is példázza (hihetőleg ekkor születik meg a Konfessziók alap gondolata): „minő hangokat hallattam előtted, Istenem – írja Conf. IX. c. 4. – mikor Dávid zsoltárait olvastam! Minő hangokat hallattam ama zsoltárokban s mint lángoltam fel tőlük, mint égtem a vágytól, hogy elszavaljam azokat, – ha lehet – az egész földkerekségnek...”

Azt kívánja, bárha vallásos tévelygésének osztálytársai: a manichéusok valahol jelen volnának és – sz. Ágoston tudta nélkül – megfigyelhetnék arca elváltozását, h a l l a n á k h a n g j á t, amikor a negyedik zsoltárt olvassa: „Vajha, – úgymond, – hallanák, anélkül, hogy én tudnám, hogy ők hallják és nem hinnék, hogy miattuk mondom mindazt, amit a zsoltárok igéi közt mondtam, aminthogy valóban nem mondtam volna, ha éreztem volna, hogy ők látnak és hallanak...”

⁹ Érdekes, hogy Wieland p.o. – hogy e jelenetet a modern olvasóval megértesse, – a *tacitus-t* „verstohlen-erweise”-vel [*lopva*] kénytelen fordítani.

¹⁰ N é m á n olvassa még Kydippe is Akontiosz levelét. (Ovid. Heroid. XXI. 1.) Erre a novellára alább más kapcsolatban még visszatérek.

A hatalmas jelenet rajzából világosan kitűnik, hogy szent Ágoston egyedül van szobájában: hiszen azt kívánja, bárha ellenfelei ott volnának, noha – fűzi hozzá a lélektani részletekre annyira ügyelő író – kétségtelenül másként beszélne, ha bárki is hallaná. Tehát egyedül van és fennhangon olvassa a zoltárokat („*quas tibi nocens dabam in psalmis illis*” [*„Minő hangon fohászkodtam hozzád a zoltárokból!”*]), „*et audirent uoces meas, quando legi psalmum*” [*„hallottátok volna a hangomat, mikor a zoltárt olvastam”*]), „*et exclamabam legens hæc foris et agnoscens intus*” [*„Kialtás tört ki belőlem, miközben kívül olvastam, és belül felismertem”*]), „*et clamabam in consequenti uersu clamore alto cordis mei*” [*„S a következő vers olvasásakor felkiáltottam szívem mélyéből”*]), közben-közben tulajdon indulatait és gondolatait ékeli a zoltár versei közé, ezt is hangosan, hiszen a manichéusok meghallhatnák, ha ott volnának („*quæ inter hæc uerba dixerim*” [*„mindazt, amit e szavakkal mondtam”*]), „*et hæc omnia exhibant per oculus et uocem meam...*” [*„És mindez kitódult szememen és hangomon át”*]), „*et insonui multa graviter et fortiter, quæ utinam audissent, qui...*” [*„Bárcsak meghallották volna azt, ami súlyosan és erőteljesen hangzott benne, azok, akik...”*]).

Hasonlóan szenvedélyes recitációról ír nazianzi sz. Gergely mesteréről, Basiliusról szóló művében. Sorra veszi Basilius egyes munkáit s leírja a reá tett hatásukat: ez a hatás hasonlít a misztikusok extázisához. Basilius etikai tartalmú művei sz. Gergelynek testlelkét megtisztítják, templommá avatják őt, amely alkalmas Isten befogadására, szerszámmá, amely megérintvén a sz. Lelket, az isteni dicsőség és hatalom dalát játssza. Ritmus és harmónia kél az olvasóban, merőben más lényé válik: isteni átalakuláson megy át:

Ha a Hexaémeront a kezembe veszem s fõn n h a n g o n olvasom, a Teremtõ elé kerülök, átlátom a teremtés értelmét s most nagyobb a Teremtõ iránt érzett bálumatom, mint volt előbb, amikor csak abból okultam, amit szememmel (e világból) láttam...”¹¹

A hangos olvasás problémájának szempontjából a „*δία γλώσσης φέρω*” [*„fõnhangon olvasom”*]) fontos bizonyíték. De a bizonyítéknál is fontosabb számunkra a *háttere*: látjuk, miként vált az antik ember számára a formai és a tartalmi élvezet, az értelem és a pátosz egyetlen elválaszthatatlan egységgé.¹² Az a stílus, amelyet az olvasó így élt át, az írótól is más természetű alkotó munkát kívánt meg, mint némán olvasó korunkban. A hangos olvasással együtt kétségtelenül veszendőbe ment a stílus formai tökéletessége iránt való érzék is, egyben az író művészetének egyik fele, amely ma már csak egy-egy kései humanistánál éled újra, így Flaubertnél és Walter Paternél, akikről alább még szó lesz.

A Confessionesnek ama fejezetéből, amely Augustinus extátikus olvasmányáról szól, fentebb ezt a mondat-részletet idéztem: „*et exclamabam legens hæc foris et agnoscens intus...*” Ez a mindenképpen tipikus augustinusi antitézis¹³ különösebb figyelmet érdemel. „Kívül olvasván, belül átértvén” [*A mi fordításunkban: „Kívül olvastam, és belül felismertem” – a szerk.*], – az érzéki és értelmi műveletnek olyan elhatárolása és ismét olyan egyesítése, amely csupán a hangos olvasás esetében válik egészen érthetővé. Hogy az antik ember olvasáson *hárm-as-egy funkciót* értett, Augustinus egy levelének (VI.) kez-

¹¹ Ἐγὼ τοῦτο μόνον αὐτοῦ διηγῆσομαι, καὶ δία γλώσσης φέρω, μετὰ τοῦ κτίστου γίνομαι, καὶ γινώσκω καὶ σεοὺς λόγους, καὶ θαυμάζω τὸν κτίσιν πλέον ἢ πρότερον, ὅψει μόνῃ διδασκάλῳ χρώμενος. (In Basil. Epitaph. LVII. I.)

¹² Az ókori keresztény írók ez „egység” ellen váltig küzdöttek, a forma jelentőségét elméletileg is kétségbe vonták, de az ókori ember természetes hajlandóságai és az irodalmi hagyományok az elméletnél is erősebbeknek bizonyultak. L. erről alább a nolai sz. Paulinus leveléből idézett részletet.

¹³ Augustinus antitéziseiről l. Vasa lecta et pretiosa c. dolgozatom 29 kk., a *foris-intus* formuláról az 54. kk. lapjait.

dete igazolni látszik: „Leveledre úgy fogok vigyázni, – írja Nebridiusnak – mint a szememfényére. Mert a stílusa oly szép, hogy hallani öröm, oly rövid leveled, hogy könnyű átolvasni, s oly bölcs, hogy üdvös az értelemre.”

Epistulas tuas per placet ita servare, ut oculus meos. Sunt enim magnæ, non quantitate, sed rebus et magnarum rerum magnas continent probationes. Illæ mihi Christum, illæ Platonem, illæ Plotinum sonabunt. Erunt igitur mihi et ad audiendum propter eloquentiam dulces et ad legendum propter brevitatem faciles, et ad intelligendum propter sapientiam salubres. [*Balogh itt a levelet rövidítve fordítja. Teljes fordítása: Leveledre úgy fogok vigyázni, mint a szememfényére. Ugyanis rendkívüli nagyságúak, ám nem terjedelemre, hanem tartalmukra nézvést: ugyanis nagy jelentőségű dolgokról tartalmaznak fontos megállapításokat. Leveled krisztusi, plátói és plotinoszi reminiscenciákat ébreszt. – Itt Balogh kicsit eltér a szövegtől, mert itt és ebben a kontextusban a következő fordítás pontosabb talán: „Úgy hangoznak számomra, hogy szinte hallom Krisztust, Platont és Plótinost.” – A ford. – Nekem tehát ezeket édes lesz hallanom, rövidségük miatt könnyű lesz olvasnom, s bölcsességük miatt üdvös hatásúak lesznek gondolataimra.” (In Szent Ágoston *Vallomásai*. Balogh József ford. Budapest: Franklin, 1943.)*]

E mondatok első sorban persze a „hangos olvasás” mellett tanuskodnak, nemcsak az „ad audiendum propter eloquentiam dulces” részlettel, hanem azzal a fordulattal is, amelyben ezt a gondolatot óhajtja az író kifejezni: „Leveled krisztusi, plátói és plotinuszi reminiscenciákat ébreszt.” Az ókori emberben az írott betű első sorban *akusztikus képet* kelt, hiszen az írást mindenekelőtt hallja s ezért a levél hatását a *sonare* [*hangzik*] igével érzékelteti.¹⁴ De másodsorban az *audire-legere-intelligere* [*hallás-olvasás-megértés*] hármas műveletét világítja meg e levélrészlet. Ismét csak Lukianosz könyvbolondjára kell gondolnunk, aki az írást *szemmel látja ugyan, de hanggal nem követheti* már, s mily messze van a *megértéstől!* Az olvasás hármas-egy funkciójára egyébiránt vissza kell majd térnünk, amikor a hangos olvasás magyarázatát keressük.

Az eddig felsorolt abnormitások bizonyító erejük ugyan, de az olvasás normális technikájától többé-kevésbé eltérnek. Mindennapos olvasással van dolgunk az itt következő öt jelenetben, amelyeket csak azért jegyeztek fel, mivel mindegyik esetben a magános olvasót mások lepik meg, akik ilyként *fültanui* lesznek az olvasmányoknak.

A legmeglepőbb s egyben legszebb ezek közül az a jelenet, amelyet az Apostolok cselekedeteiben találunk (8, 26.):

Az Urnak pedig angyala szól vala Filepnek, mondván: „Kelj fel és menj el dél felé, a járatlan úton, amely Jerusálemből Gáza városába alá megyen. ő annakokáért felkelvén, elméne; és imé egy Szerecsen Főember, Szerecsenország királynéasszonyának, Kandakesnek komornyikja, ki minden gazdagságával bír vala, és ment vala Jerusálembé imádkozni. Megyen vala haza, ülven az ő szekérében és *olvassa* vala Ésaiás prófétát. Monda pedig az Isten Lelke Filepnek: Járulj oda és menj közelebb a szekérhez. Filep ezért odafutamodván, *hallá, hogy az olvasná Ésaiás prófétát* és monda: Valyon érted-e amit olvassz? És mondá az: Mi módon érteném, hanemha valaki megmagyarázná nékem. És kéré Filepet, hogy felülne és ő mellé ülne.¹⁵

¹⁴ L. erről alább az „akusztikus” tartalmú bizonyító helyeket.

¹⁵ καὶ ὁδοῦ ἀνὴρ Ἀθῶσις εὐνοῦχος δυνάστης Κανδάκης βασιλείσης Ἀθῶσιων, ὅς ἦν ἐπὶ πάσης τῆς γᾶς αὐτῆς, [ὅς] ἐληλύθει προσκνήσων εἰς Ἱερουσαλήμ, ἦν δὲ ὑποστρέφων καὶ καήμενος ἐπὶ τοῦ ἄρματος αὐτοῦ καὶ ἀνεγίνωσκεν τὸν προφήτην Ἡσαΐαν. εἶπεν δὲ τὸ πνεῦμα τῷ Φιλίππῳ· πρόσελθε καὶ κολλήθητι τῷ ἄρματι τούτῳ. προσδραμών δὲ ὁ Φίλιππος ἤκουσεν αὐτοῦ ἀναγινώσκοντος Ἡσαΐαν τὸν προφήτην, καὶ εἶπεν· ἄρα γὰρ γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; ὁ δὲ εἶπεν· πῶς γὰρ ἂν δυναίμην εἶναι μὴ τις ὁδηγήσει με; παρεκάλεσέν τε τὸν Φίλιππον ἀναβάντα καθίσει σὺν αὐτῷ.

Norden utal rá, hogy a bibliamagyarázók a hangos olvasás jelenségét nem ismervén, ezt a helyet is (mint annyi mást) félreértették.

Mæcenast egy-egy egyszerű ember – gyakran maga Horatius is – „*olvasás vagy néma mélézás*” közepette zavarta meg:

simplicior quis et est qualem me sæpe libenter
obtulerim tibi, Mæcenas, ut forte legentem
aut tacitum impellet quovis sermone molestus:
„communi sensu plane caret” inquit. (Hor. Sat. I. 3. 63. kk.)

E horatiusi sorokat Norden a hangos olvasás bizonyítékaként elfogadta. Valóban sok érv szól amellett, hogy a „*legentem aut tacitum*” antitézis. De a mondatban, nem kell szükségszerűen ellentétet látnunk: „*olvasott vagy némán mélézött*” a mai olvasó számára sem feltűnő.

Egészen hasonló részletet találunk Johannes Cassianusnál (400 körül), aki az ókeresztény szerzetes közösségek szervezetével és szokásaival foglalkozik „*De institutis coenobiorum*” című művében.

A barátok, írja egy helyen (IV. 12.) az imára szólító hangnak nyomban engedelmességni tartoznak. Aki ír, betű közepén tegye le a pennát. Az engedelmesség erényét a barátok mindennél többre tartják: nemcsak a munkánál és az olvasásnál vagy pedig a csendnél és a cella némaságánál, – hanem minden erénynél is többre becsülik.

...non tam operis compendia lucrave sectetur quam oboedientiæ virtutem exsequi toto studio atque æmulatione festinet quam [sc.virtutem] *non solum operi manuum seu lectioni vel silentio et quieti cellae, verum etiam cunctis virtutibus ita præferunt, ut huic iudicent omnia postponenda et universa distantia subire contenti sint, dummodo hoc bonum in nullo violasse videantur.* [*„...ne annyira a hasznót és nyereséget hajhássza, mint inkább arra törekedjék teljes erejéből, hogy az engedelmesség erényét gyakorolja. És ezt [ti. az erényt] nem csupán a *keze munkájánál és az olvasásnál vagy a cella csendjénél*, hanem minden más erénynél is többre értékeli úgy, hogy ítéletük szerint mindent e mögé kell helyezniük, és az ebből fakadó minden hátrányt vállalnak, csak hogy ez a jó semmiben se károsodjék.”*]

Míg a fenti Horatius-idézet esetében még némi kétség foroghatott fenn, vajjon antitézissel van-e dolgunk, a Cassianus-részlet félreérthetetlen ellentétben épült fel: *olvasás vagy csend!* De a mondatot érdemes lesz alaposabban szemügyre vennünk. Mi a *silentium* s a *quies cellae* a barátnak? A *meditáció*. Már az idézett fejezet elején találkoztunk a „*munka-meditáció*” ellentétével:

Itaque considerentes' intra cubilia sua et *operi ac meditationi* studium pariter impendentes, cum sonitus... audierint ... unusquisque prorumpit... [*„Így tehát, amikor hálószobáikban vannak, és a *meditáció munkájának* szentelik magukat, mihelyt ... meghallották ... a hangot, mindegyikük sietve előjön...”*]

Ezt az antitézist aztán a továbbiak során tagolja. A munkát írásra (opus manuum) és olvasásra (lectio) bontja s ezzel *szembeállítja* a csendet és minthogy a parallelisztikusan épített latin mondat egyensúlya megbomlanék, ha a mondat másik fele egytagú maradna, hozzáfűzi a cella némaságát (quies cellæ). Így a párhuzamos mondat egyik felén két hangos, másik felén elemeire bontott kettős-egy néma akció szerepel. Véleményem szerint e mondatban a hangos írás második érdekes bizonyítékával van dolgunk.¹⁶

¹⁶ A Cassianus-idézet még egy szempontból érdemel figyelmet. A tudomány nem tisztázta még a kérdést, vajjon a klasszikus multnak s általában a műveltségnek ápolása mikor vált a nyugati szerzetesség munkatervének

E kitérés után újból a „kihallgató-jelenetek” típusához fordulok vissza. A harmadik ilyenét bizonyító-helyet az ötödik század erotikus levélírójánál, Arisztainetosznál fedezte fel Sudhaus (I, 10. – Hercher, p. 140.). A szép Akontiosz beleszeret a tündéri Kydippebe. Elhatározása: Kydippe vagy a halál. Szerelme tárgyát egy kertben lesi meg; Kydippe szolgálója elé hirtelen egy alma gurul, amelybe írás van karcolva. A lány kíváncsian felveszi a gyümölcsöt és átadja asszonyának. Kydippe pedig – s ez volt Akontiosz körmönfont terve – természetesen fennhangon – olvassa az írást: „Artemiszre esküszöm, Akontiosz felesége leszek!”

ἡ δε κόρη κομισαμένη καὶ τοῖς ὄμμασι περιθέουσα τὴν γραφὴν ἀνεγίνωσκεν ἔχουσαν ὄδε μὰ τὴν Ἄρτεμιν Ἀκοντίω γαμοῦμαι. ἔτι διερχομένη τὸν ὄρκον εἴ καὶ ἀκουσίον τε καὶ νόθον, τὸν ἐρωτικὸν δόλον ἀπέρριπεν ἀδουμέντ', καὶ ἡμίφωνον καταλέλοιπε λέξιν τὴν ἐπέσχάτω κειμένην, ἅτε διαμνημονεύουσαν γάμον, ὃν σεμνὴ παρθένος κἄν ἐτέρου λέγοντος ἠρουθίασε – – εἶπεν ἡ παῖς, ἀκήκοεν Ἄρτεμις. [*„A lány pedig figyelmesen átfutva szemérvél felolvasta az írást, amely így szólt: »Artemiszre esküszöm, hogy feleségül megyek Akontioszhoz«. Miután pedig akarata ellenére kimondta a család esküt, szegyenkezve elhajította a szerelmi csel tárgyát, és félig kimondva elharapta az írás hátralevő részét, mivel az a házasságot említette, amittől az istenfélő lány, még ha más olvasta volna is, elpirul. Így beszélt a lány, Artemisznél pedig meghallgatásra talált.”*]

A bizonyító-hely interpretálása igen finom: nem az a döntő itt, hogy Kydippe fennhangon olvassa a felírást (hiszen szolgálója jelen van, ő adta át az almát és kéri meg úrnőjét, olvassa el, mi áll rajta), hanem, hogy Akontiosz egész csele azon az egészen természetes feltevésen épült fel, hogy a szokás törvénye szerint a lánynak mindenképpen hangosan kell majd olvasnia az esküt. Hiszen mihelyt rájő Kydippe, mit olvas, mintha elvágta volna a hangját: az utolsó szót elharapja: gam...¹⁷

Ezt a novellát folytatja Ovidius. Az önkéntelen eskü után Akontiosz levelet ír Kydippének. A lány válaszát azzal kezdi, hogy Akontiosz írását, újabb cseltől tartva, rémülettel fogadta, s okulva a multon, né má n olvasta el.

(16. folyt.) szerves részévé. Kétségtelen, hogy sz. Benedek programjában ez a gondolat még nem szerepelt. (V. ö. Norden, A Kpr. 665.l.) Wattenbach (Schriftwesen im Mittelalter, Lpz. 1896, 428. 1.) adatokkal bizonyítja, hogy az első századokban a papság a klasszikusok másolásával még nem foglalkozott; az első jeleket erre Hieronymusnál (Ep. 125.) és Sulp. Severusnál (S. Martini Vita c.7.) véli felfedezni. Az itt idézett részlet Cass. művéből amellet tanuskodik, hogy már a IV. században a kalligráfia a kolostorok rendes foglalkozásai közé tartozott. Még érdekesebb érzésben a De inst. coenob. egy másik részlete (V. 39.), ahol egy Egyiptomba vetődött itáliai szerzetesről van szó, aki csak egyetlen mesterséget ért: a másolást („quo respondente nihil se nec nosse nec praevalere ex his, quæ illic exercebantur a fratribus operari praeter librariam manum” [*„... aki azt válaszolta, hogy mindazokból, ami itt a testvérek szokásos tevékenységei közé tartozik, a könyvmásoláson kívül semmit sem ismer, semmiben sem kiváló.”*]). Erre megkapja a kalligráfiához szükséges anyagot és hozzálát egy Biblia-kézirat írásához. (Nyilván emlékezet után írja, mert latin Biblia nem áll rendelkezésére.)

17 S. Sudhaus (az 1915-ben századosként hősi halált kieli egyet. tanár) 1914-ben ezt írta nekem: „dass Kydippe das letzte Wort auf der Inschrift des Apfels ἡμίφωνον spricht, scheint mir einer Notiz wert. Sie spricht also das Wort Ἀκοντίω halblaut”. [*„azzal kapcsolatban, hogy Kydippe az almán szereplő írás utolsó szavát félhangosan (ἡμίφωνον) olvassa, csak annyi látszik megjegyzésre érdemesnek, hogy tehát az Ἀκοντίω [Akontioszhoz] szót olvassa félig hangosan.”*]

Ez a megjegyzés kettős tévedésen alapszik. Az utolsó szó: γαμοῦμαι [*fér]hez megyek*], nem Ἄκοντίω [*Arkantioszhoz*]. Ezt azonban nem félhangosan ejti Kydippe, hanem – mint fent említettem – el h a r a p j a. Ez világosan kiténik e szavakból: ἡμίφωνον καταλέλοιπε λέξιν τὴν ἐπέσχάτω κειμένην a szótárok és Hercher latin fordítása szerint is vox dimidiata, ami egyébiránt bizonyításra sem szorul; a λέλοιπε [*[abba]hagytam*] ige és a következő szavak: ἅτε διαμνημονεύουσαν γάμον, ὃν σεμνὴ παρθένος κἄν ἐτέρου λέγοντος ἠρουθίασε [*„mivel a házasságot említette, amittől az istenfélő lány, még ha más olvasta volna is, elpirul”*] emellet tanuskodnak. Sudhaus tévedett.

pertimui scriptumque tuum sine murmure legi
luraret ne quos inscia lingua deos.

[*„Mégis elolvastam, hang nélkül, félve, hogy esküt
mond akaratlan majd ajkam egy isten előtt”

(Ovidius: *Hósnők levelei*, Muraközy Gyula fordítása. Budapest: Helikon, 1985).*]

(Heroid. XXI. 1–2.)

Szent Antalt a Thebais remetéjét, a démonok még olvasmánya közben is meglepik: ekhóként ismétlik az olvasó szavait. Szent Athanasius jegyezte ezt fel Antonius-életrajzában; abban a nagy beszédben, amelyet a remete az első szerzetesekhez intéz, így szól a démonokról:

„Δφλοι δε ε̄σι και ε̄τοιμοι πρὸς πάντα μεταβάλλεσθαι και μετασχηματίζεσθαι. Πολλάκις γοῦν και ψάλλειν μετ̄ ᾠδῆς προσποιούνται μη φαινόμενοι και μνημονεύουσι τῶν ἀπὸ τῶν γραφῶν λεξέων. Ἴστι δε ὅτε και ἀναγνωσκόντων ἡμῶν, εὐθύς ὡσπερ ἤχω λέγουσιν αὐτοὶ τὰ αὐτὰ πολλάκις ἄπερ ἀνέγνωστα...” [*„Ezek megtévesztések, és készek arra, hogy mindenféle alakot öltsenek és átváltozzanak. Legalábbis gyakran észrevétlenül együtt pendülnek az énekléssel [a szövegösszefüggés szerint tkp. a felolvasással – a ford.], és az írottakra emlékeztetnek. Miközben felolvastunk, azonnal mintegy visszhangként gyakran olvassák azt, amit mi felolvastunk...”*] (Migne, vol. XXVI. col. 881.)¹⁸

18 H. Mertel értelmezése (Bibl. d. Kirchnvät. Athan. II. 1917.) „Wenn wir *vorlesen*, sagen sie bisweilen wie ein Echo dasselbe, was vorgelesen wurde” [*„Amikor *felolvastunk*, közben mintegy visszhangként mondjuk ugyanazt, amit felolvastunk.”*] – önkényű és valószínűtlen. A démonok a magános szerzetest kísértik meg. Egyébiránt itt is ugyanarra a nehézségre ítüközünk, mint a legtöbb ókori írónál, aki olvasásról ír: az „olvasás” és a „felolvasás” közt az ókorban nem éreztek, tehát nem is tettek semmiféle különbséget; a két fogalomra a latin s a görög nyelvnek nincs külön kifejezése (ἀναγίνωσκω, lego). A középkorban a latin terminológia egészen bonyodalmas. Mennyire küzdöttek vele, mutatja Hugo St. Victor Didascalionának egy sajtósága mondata:

„Lectio est enim cum ex his quæ scripta sunt, regulis et præceptis informamur. Trimodum est lectionis genus, docentis, discentis vel per se insipientis. Dicimus enim: lego librum illi, lego librum ab illo, et lego librum. [*„Az olvasás ugyanis az, amikor az írottakból szabályok és előírások által nyerünk ismeretet. Háromfajta olvasás van: a tanítóé, a tanulóé vagy az egyedül olvasóé. Ugyanis ezeket mondjuk: könyvet olvasok neki, könyvet olvasok tőle, könyvet olvasok.”*] – Ehhez megjegyzi Robert, L’Enseignement de la Théologie, Paris, 1909. 53. l.: On le voit, *legere* désigne à la fois l’acte d’un professeur qui lit un livre, celui de l’élève qui l’écoute, et celui de quelqu’un qui lit seul. Aussi Jean de Salisbury, trouvant le mot équivoque, proposait il d’appeler la lecture du maître *praelectio* et la lecture particulière simplement *lectio*, mais il ne semble pas qu’on ait alors adopté cet usage. [*„Látjuk, hogy a *legere* egyszerre jelöli a tanár tevékenységét, aki olvassa a könyvet, a tanulóét, aki hallgatja őt, s azt, aki egyedül olvas. Ezért John of Salisbury is, mivel többértelműnek találta a szót, azt javasolta, hogy a tanár olvasását *praelectiónak* nevezzék, az egyéni olvasást pedig egyszerűen *lectiónak*, de nincs nyoma annak, hogy ezt a javasolt használati módot elfogadták volna.”*] (Salisbury Metalog. I. XXIV. col. 853.)

Míg Antonius esetében az ármányos szellemek kétségkívül a magános olvasó remete hangját hallják és visszhangozzák, addig Tertullianus egy hasonló helyének, – amelyben ugyancsak olvasást halló démonokról van szó, – illetően értelmezése hibás, mert félreértésen alapul.

Tertullianus az Apologeticumban (XXII. 9.) a mindenütt jelenlévő és mindent kikémlelő démonokról azt írja, hogy még Isten rendelkezéseit is kikutatják: régebben a proféták hirdette igékből, ma „az újra felhangzó bibliavolvasmányokból szedik össze:

„Dispositiones etiam dei et tunc prophetis contionantibus exciperunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt.” [*„Még az isten rendeléseit tegnap is és ma is összegyűjtötték és összegyűjtik [ti. a démonok]: régebben a proféták énekeiből, ma az újra meg újra felhangzó felolvasásokból.”*]

F. Di Capua: „L’Evoluzione della prosa metrica latina nei primi secoli” c. tanulmányában (Didascalion 1913. I.p.) találtam meg ezt az állítólagos bizonyító helyet. Di Capua ezt írja róla:

„Frai i molti pasi degli antichi che dimostrano quest’uso [leggere ad alta voce] voglio citarne uno curioso dell’Apologetico. Quivi Tertulliano dice che i demoni possono annunziar prima alcuni avvenimenti, perche li conoscono dalle profezie che i cristiani leggono sonoramente ad alta voce, nell’ loro a d u n a n z e.” [*„A sok antik locus közül, amelyek ezt a szokást [ti. a fennhangon olvasás szokását] bizonyítják, egy különös helyet

A fültanu-jelenetek sorát egy késői idézettel zárhatjuk le. Grimmelhausen gyermek *Simplicissimusa* a Remetét *hangos* Biblia-olvasás közepette lepi meg:

Als ich das erste Mal den Einsiedel in der Bibel lesen sahe, konte ich mir nicht einbilden, mit wem er doch ein solch heimlich und meinem Bedüncken nach sehr ernstlich Gespräch haben müste. Ich sahe wol die Bewegung seiner Lippen, hörte auch das Gebrummel, hingegen aber sahe und hörte ich niemand, der mit ihm redete, und obzwar ich nichts vom Lesen und Schreiben gewust, so merckte ich doch an seinen Augen, dass ers mit etwas im selbigem Buch zu thun hatte. (Buch I. Kap. 16.) [*„Amikor a remetét először láttam Bibliát olvasni, el nem tudtam képzelni, kivel is folytathat oly titkos, és úgy véltem, nagyon komoly beszélgetést. Láttam: mozog az ajka [és hallottam mormolását is – az én kiegészítésem. A ford.], de senkit [nem láttam és nem is hallottam – az én kiegészítésem. A ford.], aki hozzá beszélt volna; és ha nem is tudtam semmit az írásról-olvasásról, a szeme járásán mégis észrevettem, hogy valamivel abban a bizonyos könyvben lehet dolga.” Johann Jakob Christoffel von Grimmelhhausen: *A kalandos Simplicissimus*. Háty Gyula fordítása. 31. o. Budapest: Európa, 1984.*]¹⁹

A „Simplicius Simplicissimus” 1670-ben jelent meg. Vajon a hangos olvasás szokása ily későn élt-e még, e kérdésre nem tudunk megfelelni.

A hangos olvasásnak azonban nemcsak fültanui voltak, hanem természetszerűen áldozatai is, olyanok, akik pihenésük vagy más természetű foglalatosságuk közepette kénytelen-kelletlen hallgatták egy-egy fennhangon olvasó mormolását. Ezt az esetet örökíti meg sz. Benedek Reguláinak egyik mondata (c. XLVIII. 12): „Mikor a hatodik óra után a fráterek felkelnek az asztaltól – rendeli sz. Benedek – teljes csendben pihenjenek ágyaikon; vagy ha valaki netán olvasni óhajtana, önmagának úgy olvasson, hogy mást ne zavarjon.”

Post sextam autem surgentes a mensa, pausent in lectis suis cum omni silentio; aut forte qui voluerit legere, sibi sic legat ut alium non inquietet.²⁰

De úgy tűnik fel, hogy a néma olvasás kíméletességére csak ebben az egy órában kötelezte a rend törvénye a frátereket. Egy kolostor olvasótermének a 8. v. 9. századból

(18. folyt.) szeretnék idézni az *Apologeticumból*. Úgy találtam, hogy Tertullianus azt mondja, hogy a démonok azért tudnak korábban megmondani egyes eseményeket, mert értesülnek azokról a próféciákról, amelyeket a keresztények összefüggéseiken jól hallhatóan, fennhangon olvasnak.²¹]

Az itt szóbanforgó *lectiones* az istentiszteleti szertartás keretében – a kereszténységnek ősi idejétől fogva – szokásos szentírásolvasmány. (L. erről Kraus, *Realenc. d. christl. Altertümer*. II. 292. „Lesungen” címszót.) Ezt Di Capua is tudja, hiszen ezt írja: *nelle adunanze*. Csak természetes, hogy az istentiszteleti *lectio* fennhangon történt, hiszen felolvasás volt. („*Lectio dicitur quia non cantatur ut psalmus vel hymnus, sed legitur tantum. Illic enim modulatio, hic sola pronuntiatio quaeritur.*” [*„Olvasásnak mondjuk, mivel nem énekeljük, mint a zsoltárt vagy a himnuszot, hanem csak olvassuk. Abban van a különbség, hogy itt csak a *kimondásra* törekszünk.”*] Isidor. *Hispal. Etymolog.* 6, 19, 9. V. ö. Gühr. *Das hl. Messopfer*, Frbg. 1902. 396. kk. II.) Egészen világos tehát, hogy ez a tertullianusi mondat, amely templomi felolvasásról szól, *nem* bizonyítéka a hangos olvasásnak, – nem is ide tartozik.

A *lectiones resonantes* egyébiránt valóban fogas probléma. Nézetem szerint Waltzing fordítása helytelen: a *resonare*-ben az akció ismétlődése rejlik, a szertartásos *lectio*-ban újra felhangzik a próféták igéje. *Kellner* új fordításának alappondolata helyese, de nehézkes kifejezőmódja szinte érthetlenné teszi; érdekes, hogy 1882-es fordítása még hibás e ponton.

19 F. Jakoby. (A Kpr.)

20 A Kpr. – Erre a helyre P. Ans. Manser O. S. B. figyelmeztette Nordent: közlése, amely egy szövegkritikai megjegyzést is tartalmaz, az A Kpr. 1915-ös kiadásában is megmaradt, holott közben megjelent Cuthbert Butler angol bencés kitűnő kiadása (S. Benedicti Regula Monachorum. Editionem adorn. D. Cuthb. Butler, Frbg., Herder. 1912), amely az itt közölt alakban állapítja meg a szöveget. Ezzel Manser megjegyzése tárgyatlan lett. Helyesen utal Butler (138. l.) a „sibi legere” kifejezés pendantjára a „sibi orare”-ra: a néma olvasás és a néma ima egyik kivételesek voltak abban az időben.

származó felirata tanuskodik róla, hogy a középkor derekán a hangos olvasás általános kolostori szokás volt, s nemcsak a Bibliára állott fenn, hanem minden más könyvre is, – így a szentek életére és a rendi törvényekre is – s színhelye nemcsak a barátok cellája, hanem a könyvtár s az olvasóterem is. A verses felirat így hangzik:

In Lectorio.

Hic normam saneti recitat lector Benedicti.

Ac Christi eloquium, plurima gesta patrum.

[*„Az olvasóteremben.

Itt Szent Benedek normáját [mércejét, reguláját] olvassa fel az olvasó.

És Krisztus ékesszólását, az atyák sok tettét.”*]

(Carm. Centulensia CXVI. Poetae Lat. Aevi

Car. III. 2. 1. p. 343. – Mon. Germ. Hist. 6.)

Noha valószínű, hogy a *recitare* itt nemcsak a magános, hanem a barátok együttes olvasmányának, tehát a *felolvasás*nak megjelölésére is szolgál, a feliratot mégis jellemzőnek tartom.

Külön csoportba foglaltam itt a bizonyító helyek egy sorozatát; ezeket a rövidség kedvéért „akusztikus adalékoknak” fogom nevezni. Míg az eddigi bizonyító helyekből mindig egy-egy olvasójelenet *lefolyását* sikerült rekonstruálnunk, – amelyről több vagy kevesebb biztossággal megállapítható volt, hogy hangos volt – addig az itt következő idézetekben egy-egy rejtett szó jelzi a szöveg akusztikus hatását.

Ha Horatius egyik ódájában (II.1.) arról szól, hogy Asinius Pollio a második polgárháborút tárgyaló történeti munkán dolgozik s erről ezt írja:

audire magnos iam videor duces

[*Úgy tűnik nekem, hogy már hallok a nagy vezéreket.*] (21),

akkor némi joggal utal rá Birt (Kritik u. Hermeneutik, Beck, Mchn. 1913. 102.l.), hogy ilyenén képet elsősorban a hangos olvasás szokása magyaráz meg.²¹

Ebbe a kategóriába tartozik a sz. Ágostonról szóló egykorú emlékepigramm, amelyet tanítványa Possidius idéz (Vita Aug. c. 2. 21).

Vivere post obitum vatem vis nosse viator?

Quod legis ecce loquor, vox tua nempe mea est.

[*„Akarod úgy tudni, utazó, hogy a vates él a halál után is?

Amit olvasol, íme én beszélek, tudniillik a te *hangod* az enyém.”*]

A vers kétségen kívül hangos olvasásra hangosan íródott. Mileve-i Optatus (400 körül Kr. u.) ezt a gondolatot: a Szentírást széltében olvassák, – a következő mozgalmas, javarészen akusztikus képpel fejezi ki:

bibliothecae refertae sunt libris; nihil deest ecclesiae; per loca singula divinum sonat ubique praeconium; non silent ora lectorum; manus omnium codicibus plenae sunt; nihil deest populis doceri cupientibus. [*„A könyvtárak dugig vannak könyvekkel; az egyház semmiben sem szenved hiányt; az egyes helyeken mindenütt isteni igehirdetés hangzik; *nem hallgat az olvasók szája*; mindenkinek a kezében kódexek vannak; semmi sem hiányzik a tanulni vágyó népeknek.”*] (CSEL. Vol. XXVI. p. 165.).

Sajátságos az az akusztikus kép is, amellyel sz. Ágoston él, hogy a következő gondolatát érzékeltesse: Egy – különben éleseszű, jótollú – eretnek (donatista, aki az egyház

21 Birt megjegyzésére Domony Péter hívta fel figyelmemet.

katholicitását kétségbe vonja) addig-addig forgatta a Szentírást, míg meggyőződött róla, hogy a katholicizmus álláspontja a helyes, eretneksége kábulatából felriasztották a *Szentírás lapjairól feléje zúgó hangok*.

Tychonius enim omnibus sanctarum paginarum uocibus circumtunsus euigilavit et vidit ecclesiam dei toto terrarum orbe diffusam, sicut – – prædictum est. [*„Tychonius ugyanis a szent lapok minden szavától sarkallva²² éjszakázott, és az egész egyházat látta a földkerekségen szétterjedni, mint ahogy megjósoltatott.”*] (Co. Epist. Parmen. I. 1.)

Az antik ember számára a könyv lapjának (sőt a holt betűnek is) elsősorban *hangja* volt: pagina loquitur aut silet, littera sonat.²³

Így Luxorius epigrammáinak gyűjteményét azzal ajánlja olvasója figyelmébe, hogy versecskéi – rövidек: könyvének „lapja” alig „szerepelt”, máris „elhallgat.”

Nec mea continuo sic pagina displicet actu
Finito citius carmine clausa silet.

[*„Így az én *kis könyvem* nem is okoz kényelmetlenséget sok forgatásával: a vers gyors elolvasása után becsukva *hallgat*.”*]

(Bährens, PLM., vol. IV. pag. 388.)

Sz. Jeromos egy levelében felpanaszolja, hogy a keresztény papság teljességgel elmerül a pogány írók élvezetében.

At nunc etiam sacerdotēs dei, omissis Evangelii et Prophetis, videmus comœdias legere, Bucolicorum versuum verba cantare, tenere Vergilium, et id quod in pueris necessitatis est, crimen in se facere voluptatis. [*„Ám azt látjuk, hogy most még az isten papjai is, elvetvén az evangéliumokat és a prófétákat, komédiákat *olvasnak*, bukolikus versek *szavait éneklik*, Vergiliust tartják emlékezetükben, vagyis a gyönyörnek azt a bűnét követik el maguk ellen, ami az ifjúkorban a szükségből fakad.”*] (Ep. XXI. 13., 8. Hilberg.)

Kétségtelen, hogy e mondat három igéje egyértékű és egyértelmű: *legere* = *cantare* = *tenere* s az akusztikus elem, amely a *cantare*-ben foglaltatik, mindhárom olvasó-műveletre kiterjeszhető.

Az itt tárgyalt jelenségnek szép bizonyítéka olvasható egy középkori példában. Jacques de Vitry (megh. 1240) – más forrás nyomán – felemlíti egy remete esetét, aki a leveleket, amelyeket hazájából küldtek meg neki, mindenestől elégette, „beléjük sem nézett, nehogy olyasmit *halljon*, ami lelke nyugalma megzavarhatná.”

De heremita qui combussit fasciculum litterarum.

In Vita Patrum legitur de quodam solitario quod fasciculum litterarum sibi de patria sua transmissarum igne cremavit et noluit intueri, ne audiret aliqua quibus eius animus turbaretur et inquietudine rumorum a spirituali exercicio impediretur. Sabbatum quidem curiositatis et ocii atque torporis sancti homines valde metuunt.

[*„A remetéről, aki elégette a levélköteget.

Az *Atyák életében* azt olvassuk egy remetéről, hogy a hazájából neki küldött levelek köteget elégette, mivel nem akart *belenézni*, nehogy valami olyasmit *halljon*, ami lelkét felkavarhatná és az esetleg nyugtalanságot keltő hírek miatt lelki gyakorlatában akadályoztassék. A szent emberek ugyanis rendkívül félnek a friss hírek, a sürgés-forgás és az eltompulás

22 Ezt a sajtóságos és ebben a kapcsolatban lefordíthatatlan ígét p. o. Georges nem vette fel. Vergiliusnál ezt az analóg helyet olvashatni: assiduis hinc atque illinc vocibus heros tunditur. [*„innen és onnan is kifogyhatatlanul szavakkal zaklatják a hőst.”*]

23 Általánosan használt kifejezés. P. Hieronym. Epist. 8. 1.: „quasi aliud littera sonet, aliud spiritus clausum teneat.” [*„Mivel másképp hangzik a szó, s másképp őrzi meg az elme.”*]

elharapózásától.”*) (Jakob von Vitry, Die Exempla a. d. Sermones feriales et comm. hg. v. Greven, Heidelberg, Winter 1914. p. 33.)

Különösen figyelemre méltóvá teszi ezt az adalékot a stílus naivitása; az író az *intueri*-t az *audire*-vel közvetlen kapcsolatba hozza: az írott lapra *rápillantani* és *hallani* az olvasotakat egy és ugyanaz még a középkori ember számára is.

Szent Ferenczel zárhatjuk le az akusztikus bizonyítékok tarka sorozatát. Miként olvastott? Erre a két kérdésre két életrajzírója azonos választ ad, a két részlet szövegezése azonban bizonyos mértékben eltérő.

A

Legebat quandoque in sacris libris, et quod *animo* semel iniecerat indelebiter scribebat in *corde*. Memoriam pro libris habebat, quia non frustra semel *capiebat auditus* quod continua devotione *ruminabat affectus*. Hunc discendi *legendique* modum fructuosum dicebat, non per millenos evagari tractatus. [*„Olykor olvasott szent könyvekből, s amit egyszer értelmével fölfogott, szilárdan beírta a *szívébe* [értsd: memóriájába – a ford.]. Memóriáját könyvgyánánt használta, mivel nem hiába *értette meg a hallottakat*, amennyiben hogy folyamatos odaadással rágódott a tartalmukon. Az olvasva tanulásnak ezt a módját mondta termékenynek, s nem azt, ha értekezések ezreit kóboroljuk át.”*) (Thomas da Celano, S. Franc. Ass. Vita et Mirac. Rec. E. Alenconiensis, Romæ 1906. 246. l. c. LXVIII. 102.)

B

Legebat quandoque in sacris libris, et quod *animo* semel iniecerat tenaciter imprimebat *memoriae*, quia non frustra *mentalis attentionis per cipiebat auditu*, quod continuæ devotionis ruminabat affectus. [*„Olykor olvasott szent könyvekből, és amit egyszer *értelmével* fölfogott, maradandóan bevészte memóriájába, mivel nem hiába *észlelt a szellemi figyelem hallásával*, amennyiben folyamatosan rágódott tartalmukon.”*) (S. Bonaventuræ, Legendæ Duæ, Quaracchi 1898.p. 112.)

E mondatok meglehetősen bonyolultak, ami főként akkor derül ki, ha le akarjuk fordítani. Tartalmuk ez: Szent Ferenc nagyritkán olvasott, de mindig figyelme különös megfeszítésével; mindazt, amit *olvasván hallott*, ezerszer elismétli elméjében s arra törekszik, hogy lehető teljességében megőrizze. Így tanult, így olvasott!

Mi jogosít fel arra, hogy a külön-külön mondatba foglalt *legebat* és *auditus* szavakat összevonjuk s így értsük: „olvasván hallott”? Az idézet figyelmes elemzése.

Véleményem szerint az A -szöveg két mondata parallesztikus, amit az is bizonyít, hogy Celano átdolgozója, Bonaventura a két mondatot összevonta (B: *quia*). A mondatok sémája ez:

α mondat:	β mondat:
I. <i>animo iniecerat</i>	= <i>auditus capiebat</i> .
II. <i>scribebat in corde</i>	= <i>affectus ruminabat</i> .

Mindkét mondatban – mint látnivaló – két homályosan jellemzett akció szerepel: I.: „legebat” és II.: „memoriam pro libris habebat”. Bennünket a „legere” részletezése érdekli: „*animo iniecerat*” kb. annyit jelenthet, mint „megérteni, felfogni” (=percipere); tehát az olvasás értelmi részét írja körül; „*auditus capiebat*” ellenben az érzéki részét.

Érdekesen igazolja az itt kifejtetteket, hogy Bonaventura sem látta át Celano komplikált gondolatmenetét, egyes szavakat kihagyott, másokat megváltoztatott, végül a „legere” értelmi és érzéki funkcióját összegezte és ezt írta:

non frustra *mentalis attentionis* (I. α) percipiebat *auditu* (I. β),

„legere” tehát egyszersmind „audire”. Felolvasásról itt nem lehet szó: az idézet illetően értelmezését kizárja a mondat kezdete: „legebat quandoque in sacris libris...” Szent Ferenc tehát még kétségtelenül hangosan olvasott s Szent Bonaventura számára ez még egészen természetes volt.

Az akusztikus adatokkal rokon az a három bizonyító hely, amelyet itt külön csoportba foglaltam össze. Az elsőt az ötödik, a másodikat a kilencedik, a harmadikat a tizenhatodik század egy költőjéből idézem. Közös vonásuk: mindhárom az olvasóhoz intézett utasítást tartalmaz, amely a hangos olvasás bizonyítékát rejtí magában.

Az első idézet szerzője S. Paulinus Nolanus, Augustinus egy kortársa. Egy barátja, Romanianus fiához, az ifjú Licentiushoz buzdító verset intéz; a verset megelőző levél vége így hangzik:

Ureor, fili, ne *ures* tuas asperitate temerarii sermonis offenderim et per *ures* animo etiam tuo *tædii* mei uulnus intulerim. sed in mentem uenit epistolæ tuæ, qua te musicis familiarem modis intellexi, a quo studio ego ævi quondam tui non abhorruui. itaque mihi ad tuam mentem, si in aliquo exulcerassem, deleniendam remedium litteras tuas recordatus repperi, ut te ad dominum harmoniæ omniformis artificem modulamine carminis cuocarem, quæso te, ut a u r e a u d i a s neque causam salutis tuæ in uerbis meis spernas, sed piam curam et mentem paternam etiam in despiciendis sermonibus libenter accipias... [*„Félek, fiam, hogy az elhamarkodott beszéd érdességével ne sértsem meg *füledet*, és a *füleden* keresztül még az elméden is sebet ejtsek, szégyenemre. Ám eszembe jut epistolád, amely által megértettem, hogy jártas vagy a műzsaí módszerekben, amely tanulmánytól egykor nem tartottalak vissza. Így tehát, ha lelkened valamivel sebet ejtettem volna, felidézvén képzettségedet, találtam megnyugtatósára orvosságot, mégpedig azt, hogy a mindenféle formában írt versek harmóniájának alkotó urához szólítalak; kérlek tehát téged, hogy *hallva hallgass*, és a te üdvöd ügyét az én szavaimban ne vesd meg, de fogadd szívesen rólad való kegyes gondoskodásomat és atyai érzületemet, még ha silány szavakba vannak is öltöztetve.”*] (Aug. ep. XXXII. 5.)

Amit a levél kíméletlen hangja „Licentius *füle*” ellen vétett, tegye jóvá a vers; a verset pedig *hallva hallgassa* az ifjú, fogadja szívesen a költő atyai érzését, amelyet „silány szavakba” öltöztetett. Itt is, mint a keresztény ókorban gyakorta, a formáért való pogány rajongás küzd azzal a közömbösséggel, amellyel a kereszténység a klasszikus forma hiú tökéletességét szemléli.²⁴

Nagy Károly költőjétől, Alcuinustól való a másik utasítás, egy verse végén olvasójához fordul:

Tuque valeto legens, *tibi maxima cura legenti sit precor, ut recto resonet caelestia sensu verba Dei Christi, merces tibi magna manedit.* [*„Te pedig, olvasó, élj boldogul kérlek, neked, aki olvasod a legnagyobb gondod az legyen, hogy helyes érzéssel visszhangozd Krisztus, az Isten égi szavait, így maradandó nagy díjat nyersz.”

24 L. erről „Vasa lecta et pretiosa. – Szt. Ágoston konfessziói” (Bpest, 1918) c. dolgozatom 16. kk. II.-it.

[A fordítás azt föltételezi, hogy az idézet utolsó szava, a „manedit” elírás a „manebit” helyett, ilyen gyakran előfordul, tehát a fordításban coniecturát alkalmaztam – a *ford.*]*] (Poetae Lat. Aevi Car. Vol. II. p. 285. – LXVI. 20. k.)

Az utolsó utasítás Ronsard művei élén áll:

„Je te supliray seulement d’une chose, lecteur, de vouloir bien prononcer mes vers et accommoder ta voix à leur passion, et non comme quelques uns les lisent, plustost à la façon d’une missive, ou quelques lettres royaux, que d’un poëme bien prononcé et te supplie encore de rechef, ou tu verras cette marque »!«²⁵ vouloir un peu eslever ta voix pour donner grace à ce que tu liras.” [*„Csak arra az egyre kérnék, olvasó, hogy *hangosan ejtsd ki soraimat, és igazítsd a hangodat* a szenvedélyükhöz, s ne úgy tegyél, mint egyes olvasók, akik inkább mint levelet vagy királyi okmányt olvassák, mint *hangosan kiejtett* költeményként, s kérlek, kezdj új mondatot ott, ahol azt látod, hogy »!« jel megkívánja tőled, hogy emeld meg kissé hangodat, azért, hogy nyomatékot adhass annak, amit mondani fogsz.”*]

(Oeuvres, éd. Blanchemain, Paris, 1857. Tome III, La Franciade, „Au Lecteur” (La première préface de la Franc.)²⁶)

Befejezésül a hangos írás bizonyító helyeit foglalom össze. Hármat fentebb a hangos olvasás kapcsán tárgyaltam, ezek: Hor. Sat. I., 6, 122, Theodoretus és Johannes Cassianusból vett idézetek.

Mig az olvasásnál a szem és a száj társultak, itt a száj a kéz munkáját egészíti ki: *manus et lingua*. Nolai sz. Paulinus egyik levele (XXXII.) egész kis könyvvé dagadt, amint ez már gyakori volt az ókeresztény levéltudományban. A könyv élén azonban egy levél szinte hívogatóan üres maradt; ez az üres levél – írja – arra sarkalta „*nyelvést és kezét*”, hogy reá is írjon valamit.

Insertis his versiculis patens pagina sollicitavit *linguam et manum*, ut occuparet vacantia, et succurrit animo, esse quod scriberem. [*Az üres lap arra sarkallta *nyelvemet és kezemet*, hogy e verssorokat ideillesszem, hogy betöltse az ürességet, s eszembe jutott, hogy van mit írjak.*]

Kempis Tamás egy értekezését, amely címe szerint: levél, – így fejezi be:

²⁵ A felkiáltójelnek egyik legelső, érdekesen megokolt alkalmazása ez. Az interpunkciónak történetét még nem írták meg. A legrégebbi könyv, amelyben „!” szerepel, 1536-ban jelent meg Párizsban. Alois Bieling: Das Prinzip d. deutschen Interpunkt. c. dolgozatában 1573-at határozza meg, mint az ezt követő dátumot. Ilyként a La Franciade 1572-ből származó fent idézett előszava ebből a szempontból is figyelmet érdemel. Itt említtem meg, hogy Lehmann, (Aufgaben u. Anregungen d. lat. Philol. d. MA's, SB. d. bay. Akad. d. W. 1918. 8. Abhdl. 33. 1.) Erigenus Puteanus-t tartja az első teoretikusnak, aki a felkiáltójelről előírja. Idézi Puteanus „*Facula distinctionum*” Löwen 1610 c. munkáját. Ugyanennek az írónak egy, két évvel korábban írt művében: „*Comus, sive Phagesiposia*” Löwen 1608 már megtaláltam a jelet.)

²⁶ L. erről Th. Rucktäschel, Einige Arts poétiques aus der Zeit Ronsards etc. Lpz., Fock 1889. 22. l. „Charakteristisch für Ronsard's Anschauungen ist, dass er keine Buchpoesie haben wollte, sondern meinte, dass die Gedichte laut und öffentlich gesprochen oder gesungen werden müssten. Der Dichter ist für ihn ein wirklicher Sänger, die Dichtkunst eine musikalische Kunst. Er gibt den vortrefflichen Rat: de hautement prononcer tes vers, quand tu les feras, ou plus tost de les chanter, quelque voix que puisses avoir, car cela est bien une des principales parties que tu dois le plus curieusement observer.” [*„Jellemző Ronsard nézeteire az, hogy nem könyvköltészetet akart művelni, hanem úgy gondolta, hogy a költeményeket hangosan és nyilvánosan kell felolvasni vagy énekelni. Számára a költő igazi énekes, a költői művészet zenei művészet. A következő jó tanácsot adja: nyomatékkal kell kiejtened a verseidet, amikor írod, vagy még inkább énekelned kell, ahogyan tudod, ugyanis ez az egyik legfontosabb szabály, amit a legszigorúbban be kell tartanod.”*] (Hauser A. dr. szíves közlése, 1914.)

Et quia excessum loquendi feci ad portum silentii iam remeo: lingua ergo manusque scribentis simul hoc iam fine silescent. [*„És mivel sokat *beszéltem*, most a hallgatás kapujához térek vissza: tehát az *író nyelve* és keze egyaránt megpihennek végül.” [Kempis tehát így fogalmaz: *manus silescit*, azaz *elhallgat a kéz – a ford. megj.]*]* De solitud et silent. II. (Pohl IV. 444.)

A levél írását Kempis *beszédnek* érzi (excessus loquendi); a kéz s a száj együttes munkája ez (simul). Meglepő a paradox *manus silescit*: a kéz írómunkája még a XVI. században sem volt elválasztható az írás akusztikus részétől.²⁷

Fokozottabb mértékben áll ez a retorikus ókorról: az írás a csendnek épp úgy ellentéte, mint a *beszéd*. Tyana-i Apolloniust egy ízben megkérdezte Euxenus, hogy bölcs és ékeztollú ember létére mért nem ír könyvet. „Még nem éltem némaságban” – volt Apollonius válasza. S ettől a naptól fogva kötelességszerű hallgatásba merült; hangját elnémította, de szeme és elméje sok mindent befogadtak s emlékezete mindezt megőrizte...

Ἐρομένου δε ποτε τῶν Ἀπολλώνιον του Εἰδέξαιου, τί δῆτα οὐ ψυγγράφοι καίτοι γενναίως δοξάζων καὶ ἀπαγγελία χρώμενος δοκίμω καὶ ἐγηγερμένη ὄτι, ἐφῆ, ὄυπω ἐσιώπησα καὶ ἐνθένδε ἀρθάμενος σιωπᾶν ᾤθη δεῖν, καὶ τὴν μὲν φωνὴν κατεῖχεν, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ καὶ ὁ νοῦς πλείστα μὲν ἀνεγίγνωσκον, πλείστα δὲ ἐξ μνήμην ἀνελέγοντο. [*„Amikor egyszor megkérdezte Euxenosz Apollónioszt, hogy miért nem ír hát, noha olyan nemes a gondolkodásmódja, és kiváló és képzett kifejezőképességgel rendelkezik, azt mondta, hogy „mivel még sosem hallgattam”. S ettől fogva el kellett fogadni, hogy hallgatásba merült; a hangját visszatartotta, a szeme azonban és az elméje sok mindent befogadtak, s emlékezete ezeket megőrizte.”*] (Philostr. Vita Ap.: I. c. 14.)

Az az idézet, amellyel a bizonyító helyek szinte bizarran tarka sorát lezárom, keletre²⁸ visz el bennünket. Antióchiai sz. Izsáknak, – a szír-nyelvű irodalom legjelesebb egyházi költőjének – „a szerzetesi tökéletességről” szóló verszetében²⁹ a hangos olvasásnak és írásnak szép és meglepő bizonyítékát találjuk:

Dies, mein Jünger, habe ich in geheimnisvoller Weise zu dir geredet: suche nun in das Verständnis einzudringen! In Gleichnissen habe ich dir diese Wahrheiten dargestellt, mein Sohn, gib mir nun dein Herz! Höre auf meine Worte, wie sie geschrieben sind, vernimm sie nach dem Sinn, der unter dem Gleichnis verborgen ist! Unterrichte dich über ihren Inhalt, denn sie haben viele Gesichter. Dein Mund möge lesen, was offen da liegt dein Herz möge erforschen, was unter den Worten verborgen ist. Prüfe sie, wie im Glutofen und durchsuche sie, wie mit einer Lampe! Denn auch ich habe sie beim Lampenscheine geschrieben und in stiller Zelle vor mich hingeflüstert. Bei Nacht hat die Zither getönt, was du bei Tag liesest. – Dein Geist möge meine Worte

27 Kétszáz évvel később az írás e két alkotóeleme már valószínűleg elvált egymástól: az írás elnémult. V. ö. Boileau VII. szatirájának végét:

„Mais c'est assez *parlé*, prenons un peu d'haleine,
Ma main pour cette fois commence à se lasser.

Finissons. Mais demain, Muse, à recommencer.

[*„De eleget *beszélünk*, vegyünk egy kis lélegzetet
kezem most fáradni kezd.

Hagyjuk abba. De holnap, Múzsá, újakezdjük.”*]

A „parler”-nak itt már nincs akusztikus értelme, mint Kempisnél a „loqui”-nak: „elég a szóból!”, mondanánk ma és *írásra* gondolnánk.

28 A hangos olvasás természetesen nemcsak görög-római, hanem keleti szokás is. A hangos olvasásról a zsidóknál I. Krauss, Talmudische Archäologie III. 163., 181., 227., 242. és 243. ll.-it.

29 A szír eredetét sajnos nem értem s így a legújabb német fordítás szövegét közlöm: Ausgew. Schriften d. syr. Dichter. aus d. Syr. übs. v. PSLandersdorfer, Bibl. d. Kirchenvät., Kösel, Kempten, 1912, 201. l.

nicht so eng auffassen, *wie sie von den Lippen gelesen werden*, sondern gib dir vielmehr die Mühe, ihren zweifachen Sinn zu verstehen, damit du ihren wahren Inhalt durchschaust!" [*„Ezt mondtam neked titkon, fiam: próbálj meg behatolni az értelembe. Hasonlatokban ábrázoltam neked ezeket az igazságokat, fiam, most add a szíved. *Hallgass* a szavaimra, ahogy *le vannak írva* fogd fel őket a szerint az értelmük szerint, ahogy az a hasonlatban el van rejtve. Tanuld meg az értelmüket, mert sok arcuk van. *Olvassa a szád*, ami nyitottan ott fekszik előtted, fürkéssze a szíved, ami a szavak között rejtve van. Tedd próbára, mintha izzó kályhába vetnéd, s vizsgálód meg úgy, mintha méccsessel világitanád át. Ezeket ugyanis én is méccs fényénél *írtam, és egy csendes szobában magam elé suttogtam*. Este hangzott az a kithara, amit te nappal olvasol. Szellemed ne olyan szűken fogja fel szavaimat, mint *ahogy a szájról leolvastatnak*, hanem inkább szánj arra fáradságot, hogy értsd meg kettős értelmüket, hogy átláthasd igazi tartalmukat.”*]³⁰

III. A HANGOS OLVASÁS TERMÉSZETRAJZÁHOZ.

Az adalékok hosszú sora bizonyítja, hogy az olvasás s az írás az ókorban s minden valószínűség szerint a középkorban is hangos művellet volt, bár elvéve az újkorból is rendelkezésünkre áll egy-egy hasonló szokásról tanuságot tevő hely, ma még nem állapítható meg, miként alakult át az egykori hangos olvasás a modern néma olvasássá.

A kísérleti pszichológia az olvasás lélektanáról eddigelé csupán az elemi tényeket jellemző tapasztalatokat gyűjtött.³¹ A kísérletek a szem olvasó-munkájának megfigyelésére s a modern néma olvasást kísérő úgynevezett „belső beszéd” (inner speech) mibenlétének felderítésére szorítkoztak. A hangos olvasás tényével – tudomásom szerint – a lélektan nem foglalkozott. Bár e dolgozat írója a kísérleti pszichológia ismeretkörében nem járatos, valószínűnek kell tartania, hogy a hangos olvasás átalakulásának („elnémulásának”) ma már kétségtelen ténye figyelemreméltó lélektani problémát is rejt magában.

Magától értetődik, hogy a hangos olvasás az olvasásnak eredeti és természetes formája. Az írás az élő beszéd megrögzítése; az olvasás a „megdermedt” szót újból élő beszédé oldja fel. *Az írás az ókori felfogás számára voltaképpen – hangjegy.*

Ezt a gondolatot tökéletesen és félreérthetetlenül fejezi ki sz. Ágoston.

Minden szó – hangos. Mert amikor írásban van, nem szó, hanem a szónak csupán jele („hangjegy”). A betű látása az olvasót hirtelen a megfelelő hangra emlékezteti. Az írott betűnek tudniillik kettős hatása van: önmagát az olvasó szemé elé tárja, *de önmagán felül az olvasó értelme elé tárja – a hangot.*

30 Itt szeretném felhívni a figyelmet Celsus orvostudományi művének (I. e. 2. ed. Védreñes, Par. 1886 p. 43) egy egészen sajátos részletére, amelyben „a hangos szóval való olvasást” az egészségre üdvös sportként említi meg, egyvonalon a vívással, labdajátékkal, sétával stb.

„Quem interdiu vel domestica vel ciuilia officia tenuerunt, huic tempus aliquod seruandum curationi corporis sui est. Prima autem curatio exercitatio est... Commode vero exercent clara lectio, arma, pila, cursus, ambulatio...” [*„Akit napközben a házi vagy a polgári kötelességek visszatartottak, annak valamennyi időt kell fordítania teste ápolására. A testápolás első módja a test gyakorlatoztatása. [...] Megfelelő gyakorlást jelent a *hangos olvasás*, a vívás, a labdajáték, a futás és a séta...”*]

Mi ennek az alapja? E kérdésre válaszolni nem tudok; azt sem tudom, foglalkozott-e valaki e helyvel, kétségtelennek tartom azonban, hogy a clara uoce több a non tacita lectio-nál, nem hangos, hanem szinte kiáltó szóval való olvasásra gondolt itt Celsus s ettől talán a tudós tisztulását várta.

31 L. erről a köv. két munkát: EBHuey, The Psychology and Pedagogy of Reading, New-York 1908 és EJavaal, Die Physiologie d. Lesens u. Schreibens. Dtsch. v. Haass Lpz. 1907.

„Omne uerbum sonat. cum enim est in scripto, non uerbum, sed uerbi signum est; quippe inspectis a legente litteris occurit animo, quid uoce prorumpat. quid, enim aliud litteræ scriptæ, quam se ipsos oculis et præter se uoces animo ostendunt.” (de dialect. V. II.)

Norden ebben a fontos részletben sztoikus doktrinát vél felfedezhetni, amelyet Augustinus talán Varro közvetítésével ismert meg. Én inkább úgy gondolom, hogy sz. Ágoston, aki a lélek életének éles megfigyelője volt, itt – mint művei annyi más helyén – csupán tulajdon bőséges tapasztalatából merített. Figyelemreméltónak tartom, hogy szerinte a betű az olvasó elméjében *nyomban és ösztönszerűen* alakul át hanggá; ezt érzékeltetik a sebes és erőszakos mozgást jelző igék: *occurit animo, quid uoce prorumpat*.

A fennhangon olvasás ösztönszerű voltát, természetességét és eredetiségét bizonyítja az is, hogy gyermekeknél és egyszerű tanulatlan embereknél – p. o. parasztoknál – ma is megtaláljuk. De megtalálhatjuk napjainkban, mint a magasrendű művészi élvezet s a művészi teremtés tudatos vagy öntudatlan eszközét, főként retorikus temperamentumú népeknél, elsősorban a latinoknál. Két példát említek itt meg:

Egy modern író:

„Flaubert – írja Zola³² – nem a szemnek írt, nem annak az olvasónak, aki a kályhაკობán ülve a tekintetével olvas, hanem olyannak, aki szaval, aki fennhangon vágja oda a mondatokat; ebben áll tk-munkájának egész rendszere. Hogy mondatait érezze, egyedül ülven asztalánál ordította őket s csak akkor volt megelegedve, ha azzal a zenével hagyta el a mondatok torkát, amelyet számukra keresett. Croisset-ben [Flaubert faluja] ezt a módszert jól ismerték, a cselédek utasítást kaptak, hogy ne zavartassák magukat, ha az urat kiabálni hallják, csak a polgárok álltak meg az úton kíváncsian és sokan „fiskális”-nak hívták, kétségtelenül abban a hitben, hogy az ékesszólást gyakorolja. Véleményem szerint semmi sem jellemzőbb, mint ez a vágyakozás a harmónia után. Nem ismerjük Flaubert stílusát, ha mondatait nem „ordítjuk” el, mint ő tette. Szaválásra írott stílus ez. A szavak hangzatossága, a ritmus terjedelme csodálatos hatalmat adnak a gondolatnak, néha a lírai bőség, néha komikus ellentét által.”³³

Modern olvasók:

René Bazin olaszországi útján egy szenátor családjához kerül Vicenzában. „A vendéget – írja³⁴ – hamarosan meghatóan kedves intimitásba fogadják. A választásokról is szó esik

32 Les romanciers naturalistes, Paris, Charpentier 1881. p. 210.

33 Flaubert követője a stílus technikájában az angol Walter Pater. „It may be said, then, that Pater really struck out a new line in English prose, working on the principles enunciated by Flaubert in a widely different region. The essence of his attempt was to produce prose that had never before been contemplated in English, full of colour and melody, serious, exquisite, ornate. He devoted equal pains both to construction and ornamentation. His object was that every sentence should be weighted, charged with music, haunted with echoes; that it should charm and suggest, rather than convince or state. *The triumph of his art is to be metrical without metre, rhythmical without monotony.* To such as can apprehend, feel, enjoy, there is the pleasure of perfected art, of language that obeys and enriches the thought, of calculated effect, of realisation, with a supreme felicity of the intention of the writer.” [*„Azt lehet tehát mondani, hogy Pater új ösvényt vágott az angol prózában, mégpedig a Flaubert által egészen más helyen kimondott elv alapján. Lényegileg arra törekedett, hogy angolul még sohasem hallott fajta prózát alkosson, amely tele van színnel, dallammal, komoly, pontos, rétorikailag kidolgozott. A gondolatmenete megszerkesztésére és rétorikai kidolgozására egyaránt nagy gondot fordított. Az volt a célja, hogy minden mondata zeneileg telített legyen, mindig visszhang kísérel; azaz inkább elvárásoljon és sugalljon, mintsem meggyőzzön és kijelentsen. *Művésze számára az a győzelem, ha metrum nélkül metrikus, ha monotonia nélkül ritmikus.* Azok számára, akik megértik ezt, ráéreznek erre és élvezik, a tökéletességre vitt művészetnek, a gondolkodásnak engedelmessé és azt gazdagító nyelvnek, a kiszámított hatásnak és az írói szándék magas szintű megvalósításának a gyönyörét nyújtja.”*] (Benson: Walter Pater, London 1906. 214. 1.)

34 Les Italiens d'aujourd'hui, 3e éd. Paris, Lévy, 1894, p. 50–51.

előtte, amelyeknek néhány eredménye már ismeretes. Gyakran hoznak sürgönyt vagy levelet, amely egy-egy barát sikerét vagy bukását jelenti. A híreket az általános öröm vagy sajnálkozás kitérősei követik. A szenátor ceruzát vesz kezébe s egy jegyzőkönyv lapjára ráírja a választ, egy-egy mérlegelt, megszerkesztett, csinos mondatot, amelyet családjának felolvas, mielőtt az inasnak átadná: valóságos remekei ezek annak a lapidáris stílusnak, amelynek – tapasztalatom szerint – az olaszok mindenfelé annyira innyesei. A fordulatos levelet kóstolgatják, örömük telik benne, hogy elszavalhatják, s hogy így jobban élvezik a harmóniáját. „Milyen jól hangzik!” – mondják s kézzől-kézre adják a fehér lapot, egyik a másikának, mint valami bonbonnière-t.”

Ezek a rendkívül szórványos modern példák³⁵ rávezethetnek bennünket, hogy a fennhangon olvasásnak kettős gyökere van: míg az olvasásban járatlan embert (gyermeket, parasztot) a művelet nehézsége, tehát technikai okok hajtják a hangos olvasásra, addig egy-egy fogékony olvasó még ma is a recitáció útján férközik közelebb az írásmű stílár szepségeihez. Az ókori olvasót tehát nemcsak ösztöne, hanem technikai és esztétikai okok összessége is a hangos olvasásra készítették. E technikai és esztétikai okok olyan jelenségekkel kapcsolatosak, amelyekkel egyfelől a paleográfia, másfelől a retorika s a metrika foglalkozik. Itt elegendő lesz nagy általánosságban a főbb pontokra rámutatni.

I. Az ókori könyv olvasását módfelett megnehezítette a sorok tagolatlansága, az a körülmény, hogy a szavak nem voltak egymástól elválasztva s hogy az interpunkció is felettebb lassan fejlődött. A szem olvasó-munkájának megfigyelése a modern pszichológiát arra az eredményre vezette, hogy egy-egy sor olvasása „lökésszerűen” történik, szabályos ütemekben. – A szem minden normális hosszúságú könyvsoron öt-hatszor állapodik meg, az olvasás nem a szem mozgásának, hanem a paúzáknak

35 A hangos olvasásnak ill. rokon jelenségeiknek néhány újkori különleges esetét jegyezte fel könyvében. *Cim* (Le Livre, Paris 1905. Vol. II. p. 53. k.). „Comme preuve de »d'encouragement« donné par la parole, citons l'exemple du poète et philosophe anglais Pope, qui »ne composait jamais rien d'intéressant sans être obligé de déclamer longtemps à haute voix, et d s'agiter en tous sens pour exciter sa verve.« (Xavier de Maistre, Expédition nocturne autour de ma chambre VII. 118). Et Xavier de Maistre ajoute: „J'essayai à l'instant de l'imiter (Pope). Je pris les poésies d'Ossian et je les récitai tout haut, en me promenant à grands pas pour me monter à l'enthousiasme. Je vis, en effet, que cette méthode exaltait insensiblement mon imagination, et me donnait un sentiment secret de capacité poétique, dont j'aurais certainement profité pour composer...” etc. – „Relire, chaque matin, même au besoin se réciter à haute voix certaines pages favorites d'auteurs classiques... Chaque matin, pendant une ou deux demi-heures il faut commercer avec les modèles, afin de se tenir l'oreille et la main constamment habituées au son pur et au pur tour de la langue française”: tel est le conseil donné „à un journaliste” par J. J. Weiss. – Gustave Mouravit (Napoléon bibliophile, Revue bibli-iconogr. 1904. II.) nous apprend, que Napoléon „aimait à lire à haute voix”, Surtout des tragédies, celles notamment dont il savait de grandes tirades par cœur.: *Cinna, le Cid, la Mort de César.* [*„A beszéd által adott »bátorítás« bizonyítására idézzük fel az angol költő és filozófus Pope példáját, aki »majdnem semmi érdekeset sem alkotott, anélkül, hogy kénytelen lett volna hosszan, fennhangon deklamálni, és minden értelemben hibálni magát, hogy felszítsa ihletét.« (Xavier de Maistre, Expédition nocturne autour de ma chambre VII. 118). Xavier de Maistre pedig hozzáfűzi: „Azonnal megpróbáltam őt (ti. Pope-ot) utánozni. Vettem Ossian költeményeit, s teljesen fennhangon olvastam őket, miközben nagy lépésekkel járkáltam, hogy a lelkesültségbe emeljem magam. Láttam, hogy valóban, észrevétlenül fölhevítette fantáziámat, és a költői képesség olyan titkos érzését adta nekem, amelyből bizonyosan profitálni fogok a versírásnál...” stb. – „Minden reggel elolvasni, sőt szükség esetén fennhangon olvasni klasszikus auktórok kedvenc lapjait. Minden reggel fél- vagy egy órán keresztül érintkezni kell a példaként szolgáló szövegekkel, azért, hogy a fülünk és a kezünk állandóan a francia nyelv tiszta hangzásához és fordulataihoz legyen szokva.” – ezt a tanácsot adta J. J. Weiss 'egy újságírónak'. – Gustave Mouravit (Napoléon bibliophile, Revue bibli-iconogr. 1904. II.) arról tájékoztat bennünket, hogy Napoléon 'fennhangon szeretett olvasni', mindenekelőtt tragédiákat, jelesül azokat, amelyek nagymonológiai kivülről tudta: *Cinna, Cid, Caesar halála.*”*]

idején történik.³⁶ Egy-egy lökés 10–12 betűvel viszi tovább a szemet. Kétségtelen, hogy a lökés határát egy-egy szó vége szabja meg, azaz a pauza egy a betűk közt nyíló résnél – esetleg egy-egy interpunkciónál – következik be. Ezek a mesterséges tagoló-eszközök az ókori olvasónak nem álltak rendelkezésére. A helyes és folyamatos olvasáshoz ilyként nem volt elégséges a betűk leolvasása, hanem szükség volt e *szókép gyors felismerésére* is. Ez a körülmény az olvasás készségét hosszú gyakorlattól tette függővé (e gyakorlatot az iskola adta meg;³⁷ csupán így vált lehetővé, hogy az olvasás kettős érzéki művelete, a szem s a száj munkája háborítatlan egységbe forrjon össze, párhuzamosan haladjon, – vagy Lukiánossal – a száj a szem nyomába érjen. Meglepő, hogy az ókor, amely lélektani megfigyelésekben oly szegény, már tudatában volt annak, hogy a folyamatos olvasásnál két, külön-külön ütemű művelet összehangolásáról van szó. Quintilianus az írás-olvasás didaktikájáról szólva, a sietős, hebehurgya olvasás kárait fejtegeti és kiemeli, hogy az olvasásnak elsőbben alaposnak és biztosnak kell lennie s csak utóbb törekedjék az olvasó folyamatosságra; a lassú olvasásból a gyakorlat útján lesz hibátlan és gyors olvasás. Azáltal, hogy az olvasónak jobbfelé kell pillantani s előre látnia azt, ami következik, „a figyelem megoszlása” áll be, mert „mást mível hangjával, mást pedig szemével” az olvasó:

Incredibile est quantum moræ lectioni festinatione adiiciatur; hinc enim accidit dubitatio, intermissio, repetitio, plus quam possunt audentibus, deinde quum errarunt, etiam iis, quæ iam sciunt, diffidentibus. Certa sit ergo imprimis lectio, deinde coniuncta; et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata uelocitas. *Nam prospicere in dextrum, quod omnes præcipiunt et prouidere, non rationis modo, sed usus quoque est quoniam sequentia intuitu priora dicenda sunt; et quod difficillimum est, dividenda intentio animi, ut aliud uoce, aliud oculis agatur.* [*„Hihetetlen, mennyi idővesztéssel jár az olvasásban a sietés; ebből adódóan következik be inkább ugyanis a bizonytalanság, a kihagyás és az ismétlés a gyorsolvasónál, mint annál, aki hallja is, amit olvas. Legelőször is tehát biztos legyen az olvasás, azután összefüggő; sokáig lassabb, mígnem a gyakorlással bekövetkezik a most már *hibátlan gyorsolvasás* is. *Ugyanis jobbra előrenézni* – ahogyan mindannyian elébe sietünk a szövegnek – és előrelátni, nem csupán az értelem, hanem a szokás dolga is – mivel az olvasónak előbb a közvetlen következőket kell kimondania, s ami még nehezebb: a figyelmét meg kell osztania úgy, hogy mást és mást cselekedjék a hang és a szem.”*] (Inst. Or. I. 1, 30.)

Ez a „diuisa intentio animi” [*a lélek megosztott figyelme*], amely az olvasás kezdetleges fokát jellemzi, a gyakorlattal lassan kiküszöböl[őd]ik, helyesebben a két művelet oly gyorsan követi egymást, hogy az ütembeli különbség már nem észlelhető. Ez volt alighanem az ókori felfogás szerint az olvasás technikájának tökéletessége. Petronius parvenüje: Trimalchio annyira el van ragadtatva írődeák-rabszolgájától – aki mellelges csinos fiú – hogy a vendégség közepette nyakába borul:

Puerum basiaui frugalissimum – magyarázza, mikor kitör a felháborodás – non propter formam, sed quia frugi est: decem partes dicit librum ab oculo legit... [*„Megcsókol-

36 V. ö. Huey i. m.-nak 17 kk. ll-it.

37 Mily súlyt vetettek az ókori iskolában a folyamatos és hibátlan olvasásra, arról sok ismert példa mellett e sorok is tanuskodnak:

inde de hippodromo et palæstra ubi reuenisses domum
cincticulo præinctus in sella apud magistrum adsideres:
quom librum legeres, si unam peccauisses syllabam
feriet corium tam maculosum quam est notricis pallium.
(Plautus, Bacchides 431.kk.)

tam ezt a remek szolgálgyereket, persze nem azért, mert csinos, hanem mert nagyon derék fiú. Tud tizzel osztani, pusztán a szemével is elolvas egy könyvet.” In Petronius: *Satyricon*. Horváth István Károly fordítása. Budapest: Magyar Helikon, 1963.*] (Petr. Sat. 75.)

A *folyékony* olvasás, íme, ritka dolog volt. Figyelmet érdemel Trimalchio kifejezése, mert magában foglalja az olvasás (itt felolvasás) műveletének elemzését: „ab oculo” másként fogalmazott *ellentéte* a „diuisa intentio animi”-nek. Zenéről szólva, azt mondanók: „lapról – olvas”, vagyis egyesíti a szem s a száj (hangszer) munkáját.³⁸

Itt kell megemlítenem az ókorban s főként a középkorban divó rövidítéseket, amelyek kétségkívül jelentősen megnehezítették az olvasást.³⁹

Mi a tanulság mindebből? Köznapi tapasztalat, hogy az olvasás minden nehézségnek leküzdése – idegenszerű, ismeretlen, nehezen olvasható szöveg kibetűzése – ösztönszerűen hangos műveletté lesz ma is. A gyermek és a tanulatlan olvasó példájára már fent hivatkoztam. Valószínű tehát, hogy az olvasás e manapság jóformán ismeretlen technikai nehézségei hozzájárultak a hangos olvasás előidézé okaihoz.⁴⁰

II. De teljességgel helytelen és félrevezető volna, ha a hangos olvasás szokását, amely az antik ember lelke mélyén gyökerezik, csupán ilyenén technikai apróságokkal akarnók megmagyarázni. A *hangos olvasás önként és természetesen illeszkedik belé a hellén-római ókor retorikus világába*, ahol közéletnek, nevelésnek, irodalomnak és tudománynak közös alapja a *művészi formált élő és hangzó szó* volt. Az ókori ember retorikus *prædisponáltságáról* és arról a hatásról, amellyel ez a természetes, majd századok műveltségével fejlesztett hajlandóság az irodalomra – a próza fejlődésére – volt, Norden nagy műve után nem kell bővebben szólni. Álljon itt néhány jellemző s a lényeges részteket felfedő sor Nietzsche egy 1874-ben tartott kollégiumából:

„Rhetorisch” nennen wir einen Autor, ein Buch, einen Stil, wenn ein bewusstes Anwenden von Kunstmitteln der Rede zu merken ist, immer mit einem leisen Tadel. Wir vermeinen, es sei nicht natürlich und mache den Eindruck des Absichtlichen. Nun kommt sehr viel auf den Geschmack des Urteilenden an und darauf, was ihm gerade „natürlich” ist. Im Allgemeinen erscheint uns, die wir rohe Sprachempiriker sind, die ganze antike Literatur

38 Az *ab oculo*-t – mivel egyes nyelvekre szó szerint lefordíthatatlan – általában félreértik. Teljesen csak az angol felel meg az eredetinek: „he can do division and read books at sight.” (Heseltine ford. London 1913. 149. l.) Ama fordítások közül, amelyek az érdekes kifejezést valamiképp körülírni kénytelenek a legközelebb jár a helyes értelmezéshez („folyékonyan”) Friedländer: „ohne zu stocken”. Révay József („hiba nélkül”, Esztendő 1919. febr.) olyasmit magyaráz belé, ami nincsen benne: Petronius nem hibás, hanem elakadó olvasásra gondolt. Forcellini szótárában e kifejezés így szerepel: „in un colpo d’occhio” (=coup d’œil), vagyis „szempillantás alatt”: ez alapos félreértés.

39 De a folyékony olvasás (felolvasás) még később is nehézségekbe ütközött. Egy-egy felolvasásra vonatkozó utasításból láthatjuk ezt. Különösen körülményes tanácsokkal látja el deákját *Gyraldus* (1479–1552), De poetis nostr. temp. (hg. v. Wotke, Blin 1894. 5. l.):

„Ades puer et ex schedis adfer huc quem dicit dialogum Antimachus et illum perlege *alta* [fennhangon] et *clara voce* [hangosan, tehát érthetően] ac *distincte*, nec, ut soles, *τρούλιζε* [nyelvhiba, talán az *r* és az *l* betű összevetése], et cave, quanto amplius potes, a tuo *cappacismo* [g és k felcserélése?], sed expedite pronuntia.” [*„Gyere ide, fiam, és a papírlapok közül az *Antimachosz* c. dialógust *hangosan, érthetően, fennhangon* olvasd, ne pedig szokásod szerint raccsolva, s próbáld meg elkerülni, amennyire tudod, azt, hogy a g-k helyett k-kat mondj, tehát tisztán olvasd ki!”*]

40 Mellesleg említtem itt meg, hogy az olvasás az ókorban még más szempontból is nehézkes mesterség volt. A könyvtekercs hosszú, súlyos szallag volt, amelyet óvatosan, nagy gyakorlattal kellett kezelni. Minthogy az ókorban nemcsak fennhangon, hanem járva-keelve (hihetőleg gesztikulálva is) olvastak, a földre ejtett és lepergő tekercs bosszantó – sőt egyszer-egyszer „életveszélyes” (Plin. Ep. II. 1. 8.) akadályá válhatott. Ezt a súlyos tekercset azonfelül *szabadon* kellett tartani, testhez szorítani, térdre fektetni nem volt szabad. Ezekről az itt számbajövő apróságokról Birt bőven ír: Die Buchrolle i. d. Kunst. Lpz. 1907. 165–66. lapokon.

etwas künstlich und rhetorisch, zumal die römische. Das hat auch darin seinen tieferen Grund, dass *die eigentliche Prosa des Altertums durchaus Wiederhall der lauten Rede* und an deren Gesetzen sich gebildet hat: während unsere Prosa immer mehr aus dem Schreiben zu erklären ist, unsere Stilistik sich als eine durchs Lesen zu percipierende giebt. Der Lesende und der Hörende wollen aber eine ganz andere Darstellungsform, und deshalb klingt uns die antike Litteratur „rhetorisch“: d. h. sie wendet sich zunächst ans Ohr, um es zu bestechen: ausserordentliche Ausbildung des rhythmischen Sinnes bei Griechen und Römern, im Hören des Gesprochenen bei ungeheurer fortwährenden Übung. Es steht hier ähnlich, wie bei der Poesie – wir kennen Litteraturpoeten die Griechen wirkliche Poesie ohne Vermittlung des Buches. Wir sind viel blasser und abstrakter. [*„Rétorikusnak« akkor nevezünk – mindig enyhe rosszallással – egy szerzót, könyvet vagy stílust, ha észrevehetően a beszédre jellemző mesterséges eszközöket alkalmaz. Úgy véljük, hogy ez nem természetes, hanem inkább a szándékoltság benyomását kelti. Mármost sok függ az ítéző ízlésétől, nevezetesen attól, hogy mi »természetes« számára. Általánosságban az egész antik irodalom, kiváltképp a római, műviként és rétorikusként jelenik meg számunkra, akik nyers nyelvi empirikusok vagyunk. Ennek mélyebb oka abban is van, hogy az ókor tulajdonképpeni prózája teljes egészében a hangos beszéd visszhangja, s annak törvényei alapján fejlődött ki, míg a mi prózánk egyre inkább az írásból magyarázható, stilsztikánk olvasás által felfoghatónak mutatkozik. Az olvasó és a hallgató azonban egészen eltérő ábrázolási formát kíván, s ezért hangzik számunkra az antik irodalom »rétorikusnak«: vagyis először a fülhöz fordul, hogy megnyerje magának; a rendkívül hosszan folytatódó gyakorlás során ezzel a ritmusérzék rendkívüli kifejlődése jár együtt a görögöknél és a rómaiaknál. Hasonló a helyzet a költészet esetében is: mi irodalmi költőket ismerünk, a görögök a könyvek közvetítése nélküli, valódi költészetet. Sokkal halványabbak és elvontabbak vagyunk.”*] (Werke, Lpz. Kröner 1912. Bd. XVIII. S. 248.)

Az utóbbi évtizedek filológiai kutatása teljesen felderítette az antik ritmikus próza lényegét és szabályait. Ma már ismerjük a görög-latin próza „prozódiaját”, a periódusok tagolódásának és a ritmikus mondatvégződéseknek kiépített rendszerét.⁴¹

Ennek a retorikus-ritmikus szellemnek terméke a retorikus ókori könyv, a melyet hangosan írtak a hangosan olvasónak. Az írói munka köznapi formája a tollbamondás (*dictare*),⁴² az olvasásé ellenben a felolvasás (*recitare*) volt.

Az író és felolvasó rabszolga általánosan ismeretes alakját már fentebb láttuk. Egészen más természetű volt az irodalmi művek nyilvános felolvasása, ahol a szerző vállalta a recitátor szerepét.⁴³ Ez akusztikus (ritmikus-retorikus) jelenségek láncolatába a magános olvasónak hangos írás-olvasása természetesen és logikusan kapcsolódik belé.

A középkorra a hangos olvasás átöröklődött bár, de erejéből jelentősen veszített. Immár nem az antik retorikának, hanem csupán a szokásnak talajában gyökerezik. A műveltség elemeinek, az írásnak és olvasásnak főként a kolostorokban akadtak művelői; de a kolostori életeszmény merőben anti-retorikus volt. A szerzetesi tökéletesség egyik feltétele a csend, a misztikusok *silentium*-a. A kolostor falai közt az írás elsősorban másolássá, s ilyként mesterséggé (legjobb esetben képzőművészetté) vált. Önként

⁴¹ Az ezirányú rendkívül széleskörű kutatás eredményeit Ernst Bickel foglalta össze a legrövidebben (Gercke-Norden: *Einleitg. i. d. Altert. Wiss.* I. (1912), 612-615 ll.) U. i. l. a vonatkozó irodalmat is. – A prózaritmus bizonyos fokig természetesen a modern nyelvekben is megtalálható, így a magyar nyelvben is. L. erről a kérdésről Horváth János (sajnos igen rövid, nagyobb dolgozat valamelyes töredékeként ható) cikkét az „Új Nemzedék” 1921. I. számában („Ritmus a prózában.”)

⁴² A tollbamondásról és a *dictare* érdekes jelentésváltozásairól lásd Norden összeállítását A Kpr. 953. kk. ll.

⁴³ A felolvasásokról l. Gaston Boissier összefoglalását a Daremberg és Saglio-féle *Dict. des Antiquités „Lector”* címszava alatt. (III. 1012–14.)

értetődik, hogy a másoló – aki hosszan időzött egy-egy betűnél – nem írt fennhangon. Már az ötödik századból érdekes bizonyítékunk van rá, hogy a kolostori másoló-munka csupán az elmét, a kezét s a szemet foglalkoztatta, – a hangot nem. Périgueux-i Paulinus (+470 körül) verses sz. Márton életrajzában a másoló-írást ilyként jellemzi:

Exercere artem prohibet, conceditur unum
scribendi studium, quod mentem, oculosque manusque
ocupet, atque uno teneat simul omnia puncto
aspectum uisu, cor sensibus, ordine dextram.

[*„Művészetet úzni tilos. Egyedül az írás

művelése engedtetik meg, hogy az lekösse az *értelmet*, a *szemet* és a *kezet*,
mindent egyszerre egy feladatra irányítson:

a látás képességét a nézésre, a memóriát a jelentésre, a kezét pedig a sorok rendjére.”*]

(Paul. Petricordiæ, de vita Martini II. 119 kk.

Pœtæ Christ. Min. I., CSEL. Vol. XVI.)

A folyamatos írás s főként az olvasás azonban továbbra is hangosan történtek. A humanizmus érdeklődése újból az ókori irodalom retorikus szépségei felé fordult, s – bár ezt adatokkal ma még bizonyítani nem tudom – kétségtelennek kell tartanom, hogy Petrarcától Erasmusig a magános olvasó fennhangon olvasta és élvezte Cicerót, mondatait gondosan tagolta, periódusok, kolonok és kommák szerint.⁴⁴

A 16-ik századon túl az olvasás technikáját jellemző adatok nem állnak rendelkezésemre. Valószínűnek tartom, hogy a könyvnyomtatás e részben is jelentős változások forrása lett. A könyvsajtó egyfelől a betűk tisztaságával, a szókép szabályos elhatárolásával és a terhes középkori rövidítések kiküszöbölésével lehetővé tette a gyors és könnyű olvasást, másfelől az olvasmányok eladdig hallatlan tömegével sietős és felszínes olvasásra sarkalta az olvasót. Az olvasásnak oly gyakorlata fejlődött ki, amellyel az olvasó hangja már egykönnyen nem birkózhatott meg. Talán e feltevés irányában kell az olvasás elnémulásának magyarázatát keresnünk; a mai olvasás ilyként kapcsolatos az írás-olvasás mechanizálódásával.

Ennek a mechanizálódásnak folyamata a könyvnyomtatással kezdődött meg s

⁴⁴ A humanista levelek az olvasó fülének íródtak: Scaliger Casaubonusnak 1604. szept. 7-ikén: „Scio me in ære tuo esse, qui tot litteras tibi debeo. Sed inoptus sim, si causas scripsero, quæ indignæ sunt oculis et auribus tuis.” [*„Tudom, hogy megbecsülésben részesülök nálad, akitől oly sok mindent tanultam. De legyen méltatlan erre, mihelyt majd olyan dolgokat írtam, amelyek *méltatlanok a szemedhez és a füledhez.*”*] – Fokozottabb mértékben fennáll ez a humanista *költők* műveire nézve. Tipikus példaként utalok a magyar humanizmus egy versfaragójára, az olasz *Ugolinus Verinusra*, akinek költeményeit Ábel Jenő tette közzé (Irod. tört. Emlékek II. köt. Bpest, Akad. 1890.) Verseskönyvének *szája* van (348. l. „Ad librum”: „*ore salutes*” [*a könyvhöz: a száddal üdvözölj*]) és így *beszél*ni tud (352. l. „Ad librum”: „*dices, quæ tibi cause, viæ est*” [*a könyvhöz: *mond* meg, mi a te értelmed*]); egyébiránt felettébb gyenge versezeteit így ajánlja Mátyás királynak:

Si quando, armipotens, tibi cessat bellica cura,

Ocia cum fuerint, carmina nostra lege.

Hic nihil obscenum inuenies, quod principis aures

Offendat, sed quæ virgo Catoque legat.

[*„Ha valamikor, tóled, aki most fegyverben vagy, távozik a hadi gond,

ha majd eljött a nyugalom ideje, *olvasd* a verseinket.

Bennük semmi erkölcstelen nem találsz, ami a fejedelem *fület*

bánthatná, csakis olyat, amit a szűz és Cato is olvasna.”*]

és alább:

Nil præter Christum carmina nostra sonant.

[*Semmi mást, csak Krisztust *zengik* dalaink.*] (343. l.)

szakadatlanul folyik a mai napig. Egyfelől az író-, a diktáló-, a beszélőgépek, másfelől az ú. n. közlekedési eszközök közé sorolt táviró és távbeszélő, – mindezek az írott és beszélt emberi szó mechanizálását szolgálják; külön hely illeti meg ezek közt a mozgófényképet, amely nemcsak az élőszót szorítja le a színpadról, hanem bizonyos fokig a könyvnek is surrogátuma lett. Lehetetlen mindebben fel nem fedoznunk, mint hal el az emberi gondolat legnemesebb közlőeszközének, a *szónak* mélyén mindaz, ami individuális, humanisztikus és művészi érték volt. A legújabb kor, amely az írás-olvasás statisztikáját a civilizáció fokmérőjévé tette, természetszerűen gyári mesterséggé süllyesztette az írás művészetét. A 19-ik század második felében megdöbbentő méretekkel fejlődő hírlapírásnak nyelvünkön, stílusunkon, gondolkozásunkon, műveltségünkön való hatalmát általában alábecsülik. E dolgozatban rámutattam, hogy az ókor közéletének, tudományának irodalmának közös alapja a retorika volt. Napjainkban a retorika helyét a hírlapsajtó foglalta el, amely félelmetes szervezetével uralkodik közvéleményen, közerkölcsön, közműveltségen. Az ókori retorika emberi szónak hangot és életet adott, értékké avatta; a mai zsurnalizmus az emberi szót ólombetűbe temeti és devalválja. Napjaink *holt* betűjét méltán követi nyomon az élettelen *n é m a* olvasás. De a *m u l t* betűje élt, lapjai visszhangoztak: ezt az irodalmat, Homérosztól-Ronsardig, fennhangon kell olvasnunk s fennhangon olvasni annyit tesz, mint „életre kelteni a halhatatlanokat”, – „ressusciter les immortels”. Ez a szép szó Ernest Legouvéától származik, a művészi olvasás kései mesterétől:

A la campagne, l'été, je m'en vais tous les jours à travers bois pendant plusieurs heures, courant non pas comme le naturaliste ou l'herborisateur après des papillons ou des plantes, mais après des intonations; je vais récitant, apprenant des vers, essayant de leur donner leur accent vrai. Combien grand est le plaisir de ces courses, vous ne pouvez vous le figurer ! rien ne se marie mieux aux beaux paysages que les beaux vers, ils sont, eux aussi, des oiseaux du ciel, et quand ils chantent sous les branches, ils font très bien leur partie avec les chanteurs ailés! Aussi, quand je reviens le soir, la mémoire plein de mon mélodieux butin, et me répétant à demi-voix, tout en redescendant vers ma maison, quelques belles strophes que je me suis bien apprises, je me sens aussi fier que le chasseur qui rentre avec son carnier tout chargé de gibier... que dis-je, aussi fier! mille fois davantage! Car que fait le chasseur? Il tue! Que fait le naturaliste? Il tue! Que fait l'herborisateur? Il dessèche. Que fait le lecteur? Il ranime! au lieu d'éteindre la voix dans les gosiers les plus harmonieux, au lieu de frapper de mort les créatures les plus élégantes, il rend la vie de la parole aux créations les plus pures, aux pensées les plus sublimes, il ressuscite les immortels. [*„Nyáron a vidéken, mindennap több órára kimegyek az erdőbe, ám nem a lepkék vagy növények után futok, mint a természettudósok vagy növénygyűjtők, hanem az intonáció után: vagyis verseket szavalva és tanulva megyek, miközben megpróbálok az igazi hangsúlyozást megadni nekik. Nem is tudják elképzelni, milyen nagy gyönyörűséget okoznak ezek a séták! Semmi sem illik jobban a szép tájakhoz, mint a szép versek: ezek is az ég madarai, s amikor énekelnek az ágak alatt, a szárnyas énekesekkel versenyre kelve éneklük a szölmüket. S amikor este hazamegyek, zsákmányként tele dallamokkal, s egész úton félhangon ismételvek egyes szép strófákat, amelyek igen megragadtak engem; olyan büszkének érzem magam, mint egy vadász, a vadhússal teli táskájával... Olyan büszkének?! Ezerszer inkább! Mit csinál ugyanis a vadász? Ő! Mit csinál a természettudós? Ő! Mit csinál a növénygyűjtő? Kiszárit. Mit csinál az olvasó? Életre kelt. Nem némítja el a legharmonikusabb hangokat, nem sebzí halálra a legnemesebb állatokat, hanem beszéd által életre kelti a legtisztább teremtményeket, a legemelkedettebb gondolatokat: *életre kelti a halhatatlanokat.*”]*] (La Lecture en Action, p. 28.)

IDÉZETT IRÓK

- Act. apost. 8, 26.
Alcuinus
 LXVI. 20.
Arisztainetosz I, 10.
Athanasius
 Vita Anton. Migne XXVI. 881.
Augustinus
 conf. VI. 3.
 VIII. 29.
 IX. 4.
 Co. epist. Parmeniani I. 1.
 de catoch. rud. 9:1.
 de dialect. V. 11.
 epist. VI.
 XXXII. 5.
Bazin, René: 24.
Benedictus (Nursiai szt. Benedek)
 Reg. Monach. XLVIII. 12.
Boileau
 Sat. VII.
Bonaventura
 Legendæ Duæ.
Carm. Centulensia CXVI.
Celano, Thomas da
 Vita et Mirac.
Celsus
 I, 2.
Dracontius
Flaubert
Gregorius (Nazianzi szt. Gergely)
 In Basil Epitaph. LVII.
 Or. 6. c. 18.
Grimmelshausen
 Simpl. Simplicissimus I. 16.
Gyraldus
Hieronymus
 Ep. 125.
 8, 1.
 21, 13, 8.
Horatius
 Sat. I. 3. 63.
 I. 6. 122.
 II. 5. 51.
 Od. II. 1. 21.
Hugo St. Victor
 Didascalion.
Jacques de Vitry
 Exempla.
Johannes Cassianus
 de institut. crenob. IV, 12.
 V, 39.
Isidor, Hispal
 Etymolog. 6. 19. 9.
Izsák, Antióchiai szt.
Kempis Tamás
 De solit. et silent. II.
Legouvé, Ernest
Lukiánosz,
 adv. ind.: 2.
Luxorius
 Epigramm.
Maistre, Xavier de
Nietzsche
Ovidius
 Heroid, XXI. 1-2.
Optatus, Mileve-i
 CSEL XXVI. p. 165.
Pater, Walter
Paulinus, Nolai
Paulinus Petricordiæ
 de vita Martini II. 119.
Petronius
 Sat. 75.
Philostratus
 vita Apollonii I, 14.
Plautus
 Bacchides 431.
Plinius
 Ep. II. 1. 8.
Pope
Possidius
 Vita Augustini 2. 21.
Quintilianus
 Inst. Or. I, 1, 30.
Ronsard
 La Franciade.
Salisbury, Jean de
 Metalog. I, XXIV. 853.

Scaliger
Suetonius
Cæs. Oct. Aug. 29.
Sulpicius Severus
S. Martini Vita 7.
Tertullianus
Apolog. XXII. 9.

Theodoretus
Græcar. affect. cur. I. 29.
Ugolinus Verinus
Wieland
Zola

JEGYZET

Az ábra, amelyet a címlapon lát az olvasó egy Rómában őrzött szarkofág reliefjét mutatja. Az itt közzétett rajz Daremberg és Saglio: *Dict. des antiquit.* 524. ábrája nyomán készült. Pontosabb az ugyane műben 4886. sz. alatt és a Birtnél (*Die Buchrolle*) 171. sz. alatt közölt rajz. A szarkofág fényképét lásd FWHall, *A Companion to Classical Texts*, Oxford, 1913. 8. l. A reliefet környező felirat szövegét l. Kaibel, *Epigrammata Græca* no. 712.

Görög orvos nyitott könyvszekrény (*armarium*) előtt ül és egy könyvtekercsben olvas. A többkötetes mű tekercsei piramis-alakban a szekrény felső polcán, az alsó polcon egy csésze látható. A szekrény tetején – a mi (rég)i ábránk szerint – valami pulpitus-féle, amelyről utóbb kitűnt, hogy egy „zweiteilig aufgeklapptes Besteck mit medizinischen Instrumenten” (Birt).